

1990

þÿ ” 1 0 ± 1 Ê 0 ¿ - 0 ± Ä ± 1/2 ± 3 0 ± Ã 1/4 ¿ - 0 ± 1
þÿ 0 Á 1 Ä ® Á 1 ± ¿ Á , ì Ä · Ä ± Â Ä · Â
þÿ Ã Å 1/2 Ä ± 3 1/4 ± Ä 1 0 ® Â µ Á 1/4 · 1/2 µ - ± Â

Manitakis, Antonis

þÿ £ - 0 0 ¿ Å » ± Â

<http://hdl.handle.net/11728/6736>

Downloaded from HEPHAESTUS Repository, Neapolis University institutional repository

ΤΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ

ΤΡΙΜΗΝΙΑΙΑ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ
ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ ΚΑΙ ΠΡΑΞΕΩΣ

ΕΤΟΣ ΙΣΤ'. 1990 ΙΟΥΛΙΟΣ - ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΣ ΤΕΥΧΟΣ 3ο

ΑΝΑΤΥΠΟ

ΤΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ

—≡ ΤΡΙΜΗΝΙΑΙΑ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ≡—
ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ ΚΑΙ ΠΡΑΞΕΩΣ

ΕΤΟΣ ΙΣΤ' 1990

ΙΟΥΛΙΟΣ - ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΣ

ΤΕΥΧΟΣ 3ο

Ι. ΘΕΩΡΙΑ

ΔΙΚΑΙΟΚΟΙ ΚΑΤΑΝΑΓΚΑΣΜΟΙ ΚΑΙ ΚΡΙΤΗΡΙΑ ΟΡΘΟΤΗΤΑΣ ΤΗΣ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗΣ ΕΡΜΗΝΕΙΑΣ *

Τοῦ **ΑΝΤΩΝΗ ΜΑΝΙΤΑΚΗ**
Καθηγητοῦ τοῦ Συνταγματικοῦ Δικαίου

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ

- I. Ἡ δεοντολογικὴ ὕψη τῆς συνταγματικῆς ἐρμηνείας.
- II. Ἡ ἀναγκαία κανονιστικὴ διαμεσολάβηση τῶν συνταγματικῶν ἀρχῶν.
- III. Ἡ διάκριση πολιτικῆς καὶ νομικῆς ἐρμηνείας: τὸ παράδειγμα τῆς «νήφου Ἀλευρά».
- IV. Ἡ ἀναζήτηση τῆς ὀρθότερης συνταγματικῆς ἐρμηνείας.
- V. Ἡ συνταγματικὴ πραγματικότητα ὡς ἐρμηνευτικὴ παράμετρος καὶ ἡ ἐξελικτικὴ ἱστορικὴ ἐρμηνεία τοῦ Συντάγματος. Τὸ παράδειγμα τῆς προεδρικῆς χάρις.
- VI. Ἡ ἐρμηνευτικὴ ἀξία τῆς συνταγματικῆς πρακτικῆς.
- VII. Ἡ συνταγματικὴ ἐρμηνεία ὡς πολιτικὴ πράξη.

I. Ἡ δεοντολογικὴ ὕψη τῆς συνταγματικῆς ἐρμηνείας.

Ἡ συνταγματικὴ ἐρμηνεία, ὅπως ἄλλωστε καὶ κάθε νομικὴ (ἢ δικαιοῦκή)

* Τὸ κείμενο αὐτὸ ἀποτελεῖ ἐπεξεργασμένη καὶ ἐπαυξημένη μορφή εἰσήγησης ποὺ ἀνακοινώθηκε στὸ συμπόσιο ποὺ ἔγινε στὴν Πάντειο ἀπὸ τὸ Ἀνώτατο Φροντιστήριον Συνταγματικοῦ Δικαίου, ὑπὸ τὴν διεύθυνση τοῦ καθηγητῆ Δ. Γ σ ά τ σ ο υ, στίς 13, 14 καὶ 15 Ὀκτωβρίου 1988.

έρμηνεία, παρουσιάζει, κατά τή γνώμη μου, τρία ουσιώδη γνωρίσματα: πρόκειται για πνευματική δραστηριότητα που έχει πρακτικό σκοπό, κανονιστική ύφή και ιστορικό, άρα εξελικτικό χαρακτήρα. Θα σταθώ κυρίως στο δεύτερο γνώρισμα που θα αποτελέσει και το πλαίσιο τής εισηγήσής μου, θα θίξω ωστόσο και τὰ άλλα γνωρίσματα, μόνον όμως όσο χρειάζεται για να φωτιστούν οι δικαιοίκοι καταναγκασμοί τής έρμηνείας του Συντάγματος.

Η συνταγματική έρμηνεία αποτελεί, λοιπόν, διανοητική διαδικασία ή όποια, επιδιώκοντας να προσδιορίσει τὸ πραγματικό νόημα τῶν λέξεων που περιέχονται στο συνταγματικό κείμενο, και ξεκινώντας από τή λεκτική διατύπωσή του, καταλήγει στη διατύπωση κανόνων, τούς όποιους συνάγει λογικά από τις συνταγματικές διατάξεις ενόψει πραγματικού ή υποθετικού ζητήματος¹. Ο έρμηνευτής ενός νομικού κειμένου συνάγει ή ακριβέστερα πλάθει με βάση τις νομικές διατάξεις κανόνες. Τὸ έργο του είναι δημιουργικό, διότι δεν περιορίζεται στην αναζήτηση ή καταγραφή κάποιου νοήματος που ενυπάρχει στις προθέσεις του δημιουργού του ή υπονοείται από τή λεκτική διατύπωση τής έρμηνευόμενης φράσης: ή έρμηνευτική δραστηριότητα έχει διαπλαστική δύναμη, ακόμη και όταν στερείται — όπως στη χώρα μας — δικαιοπαραγωγικής δυνατότητας. Η έρμηνεία αναζητά τὸ κανονιστικό περιεχόμενο τῶν διατάξεων, ενδιαφέρεται για τὸ σημαίνόμενο ξεκινώντας από τὸ σημαῖνον. Πρόκειται, λοιπόν, για δραστηριότητα που τείνει αστὸ μετασχηματισμὸ τής διάταξης σὲ κανόνα², σ' εκείνον τὸν κανόνα που ταιριάζει στο ὑπὸ ρύθμιση γεγονός.

Ἀρκεί να κοιτάξει κανείς τήν πρόσφατη συνταγματική νομολογία μας για να διαπιστώσει πόσο πλούσια είναι σὲ νομολογιακούς κανόνες. Τὰ δικαστήρια έπλασαν έτσι με βάση τή σχετική περι ισότητας ενώπιον τῶν νόμων διάταξη τούς κανόνες τής αναλογικῆς ή διαφοροποιητικῆς ισότητας και τής ισότητας στο νόμο. Τὸ ἴδιο συνέβη και με τή νομολογιακή διάπλαση τής αρχῆς τής αναλογικότητας, τήν όποια τὸ Συμβούλιο τής Ἐπικρατείας συνέγαγε αρχικά από τήν αρχή του κράτους δικαίου³.

Ἐκτός από τήν έρμηνεία θεολογικῶν κειμένων δεν γνωρίζω άλλο είδος έρμηνείας που να έχει αξιώσεις κανονιστικές και να επιδιώκει δεσμευτικά αποτελέσματα⁴. Ούτε ή φιλολογική ούτε ή αισθητική έρμηνεία

1. Βλ. σχετικά Ἄρ. Μάνηση, Συνταγματικό Δίκαιο I, 1981, σ. 186.

2. G. Zagrebelsky, Il sistema costituzionale delle fonti del diritto, Torino, EGES, 1984, 68.

3. ΣτΕ 2112/1984, Ἄρμ. 1984, 11.

4. Σχετικά με τὸν κανονιστικό και άρα δεσμευτικό χαρακτήρα τής νομικῆς έρμηνείας, βλ. J. Lenoble/F. Ost, Mythe et raison, Bruxelles, 1980, σ. 86-114 και G. L. Bruns, Law as Hermeneutics: A Response to Ronald Dworkin, στο

διαθέτουν τέτοιο προσόν. "Όσο για την καλούμενη «πολιτική» έρμηνεία του Συντάγματος και την υπονοούμενη αντιπαράθεσή της προς τη «νομική», ακόμη και όταν ή πρώτη διεκδικεί επικράτηση ως ή μοναδική επίσημη έρμηνεία — έπειδή εκφέρεται από όργανο που είναι ταγμένο να εφαρμόζει το Σύνταγμα, όπως συμβαίνει λόγω χάρη στην περίπτωση που ή Βουλή αποφάινεται επί ζητήματος αντισυνταγματικότητας νομοσχεδίου, ή όταν ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας καλείται να ενεργήσει με διακριτική έξουσία⁵ — ακόμη και στις περιπτώσεις αυτές ο δεσμευτικός χαρακτήρας της έμμεσα εκφερόμενης ή υπονοούμενης έρμηνείας απορρέει από την αποφασιστική θέληση του ενεργούντος όργανου και δέν είναι αποτέλεσμα δικαιοδοτικής κρίσης, δέν είναι δηλαδή απόφαση που καθορίζει στη συγκεκριμένη περίπτωση τι δέον να ισχύσει ως Δίκαιον.

Η κανονιστική χαλαρότητα της «πολιτικής» έρμηνείας είναι πάντως εκδηλη στις περιπτώσεις που το Σύνταγμα αντιμετωπίζεται σαν πολιτικό κείμενο που περιέχει πολιτικές υποδείξεις, κατευθυντήριες αρχές και όχι νομικές ποσταγές. Τέτοιο χαρακτηρισμό είχαν και τα Συντάγματα — προοάματα των χωρών της Ανατολικής Ευρώπης μετά τον πόλεμο. Στην τελευταία αυτή περίπτωση ο έρμηνευτής, ο εφαρμοστής του Συντάγματος επιδιέδεται σε ελεύθερη έρμηνεία χωρίς να δεσμεύεται από έρμηνευτικούς κανόνες και χωρίς να ακολουθεί καθορισμένη μέθοδο. Καθοδηγείται στις έρμηνευτικές επιλογές του κυρίως από τις πολιτικές συνέπειες που συνεπάγεται ή μία ή άλλη έκδοχή, καθώς και από την ιδεολογία που ο ίδιος ένστερνίζεται. Γι' αυτό και ή έρμηνεία του είναι διαβλητή αφού, ανεξάρτητα από οποιαδήποτε άλλα χαρακτηριστικά, εκείνο που κατ' έξοχην την χαρακτηρίζει είναι το πολιτικό σκόπιμο του συμπεράσματός της⁶.

«The Politics of Interpretation» (ed. W.J.T. Mitchell), The University of Chicago Press, Chicago and London, 1983, σ. 315 - 320. 'Η νομική έπιστήμη είναι άλλωστε μία έξ όρισμού κανονιστική έπιστήμη, βλέπε, σχετικά, Γ. Γιαννίδη, 'Έπιστήμη, έπιστήμη του δικαίου και νομική δογματική, ΝοΒ, 1981, 253 - 269 (259 - 260) : «Οι προτάσεις της νομικής έπιστήμης είναι οι ίδιες φορείς δεοντολογικού νοήματος».

5. Στη Γαλλία ή θεωρία δέν άμφισβητεί το γεγονός ότι ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας, ενεργώντας στο πλαίσιο των άρμοδιοτήτων που του έχει αναθέσει το Σύνταγμα, έχει έξοπλιστεί ταυτόχρονα και με έξουσία έρμηνευτική. 'Ακόμη και αν θεωρηθεί ότι ή ικανότητα έρμηνείας του Προέδρου αποτελεί πολιτική κατάκτηση, ή εφαρμογή του Συντάγματος από τον ίδιο προϋποθέτει νομική έρμηνεία των διατάξεων που χρησιμοποιεί. 'Ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας εκφέρει, σε καθορισμένα όρια, δίκαιο (R. Romi, Le Président de la République, Interprète de la Constitution, Revue du Droit Public, 1987, σ. 1265 - 1295). 'Η έκφορά ώστόσο αυτή συντελείται πάντα με άφορμή την άσκηση συγκεκριμένων άρμοδιοτήτων και μόνον στο πλαίσιο αυτό, ποτέ γενικά και άφηρημένα, ανεξάρτητα από την άσκηση συγκεκριμένων έξουσιών, βλέπε σχετικά και πιο κάτω.

6. Βλέπε σχετικά και Κ. Μαυριά, 'Η έρμηνεία του Συντάγματος μεταξύ πο-

Είναι γεγονός πάντως ότι και στην καλούμενη «νομική» έρμηνεία ή πολιτική ιδεολογία του έρμηνευτή ή ή πολιτική ανάλυση του γεγονότος που έπιζητείται ή ρύθμιση, εισβάλλει και έπηρεάζει την έπιλογή και διατύπωση τής έρμηνευτικής πρότασης, εφόσον υπάρχουν και πάντα υπάρχουν, ιδίως στο Συνταγματικό Δίκαιο, περισσότερες από μία έρμηνευτικές εκδοχές. 'Αλλά ή έπιλογή στην περίπτωση αυτή τής μίας ή τής άλλης έρμηνευτικής εκδοχής δέν έπιδρα στην δεοντική ύφή, δέν καθιστά την έπιλεγόμενη ή απορριπτόμενη έρμηνεία περισσότερο ή λιγότερο νομική ούτε βέβαια την απαλλάσσει από την υποχρέωση ορθολογικής - δικαιοϊκής θεμελίωσης των κρίσεων της. Τόσο ή θεωρία όσο και ή νομολογία προκρίνουν έρμηνευτικές λύσεις με αξιώσεις Δικαίου, ή για να χρησιμοποιήσω τή φράση του άμερικανού νομικού Dworkin⁷ διατυπώνουν προτάσεις δικαίου (propositions of law), κρίσεις δικαίου.

Ο έρμηνευτής του δικαίου δέν είναι βέβαια έξοπλισμένος με κανονιστική έξουσία, και, ειδικά όσον άφορά τδ δικό μας δικαιοϊκό σύστημα, ή νομολογία δέν θεωρείται πηγή δικαίου και άρα ούτε ο δικαστής, όταν άσκει παρεμπόδιοντα έλεγχο τής συνταγματικότητας των νόμων, θεσπίζει, κατά κυριολεξία, μέσα από τή συνταγματική έρμηνεία που έμπεριέχεται στο σκεπτικό του, δίκαιο. 'Η παθητική όμως αυτή θέση του έρμηνευτή άπέναντι στα όργανα που διαθέτουν κανονιστική έξουσία δέν του στερεί τή δυνατότητα να διατυπώνει έρμηνευτικές προτάσεις με αξιώσεις Δικαίου. 'Η κανονιστική τους όμως αξία είναι συνάρτηση τής θέσης που κατέχει ο έρμηνευτής στο δικαιοϊκό σύστημα. 'Ετσι όταν πρόκειται για τήν έπίσημη έρμηνεία, αυτήν που εκφέρεται από τα κρατικά όργανα και πιο συγκεκριμένα από τα δικαστήρια, ή έρμηνευτική τους άπόφαση άποβαίνει στοιχείο νομικής διάταξης και προσκτάται δεσμευτική⁸ δύναμη, άνάλογη μ' εκείνη που παράγει ή νομολογία.

'Η έπιστημονική έξάλλου έρμηνεία έχει βέβαια πρώτιστα θεωρητικό χαρακτήρα και άρα μη δεσμευτικό, ή έπιροή της όμως στη διαμόρφωση τής νομολογίας και τής συνταγματικής πρακτικής δέν είναι άμελητέα, αν και ή σημασία της είναι άνάλογη τής «ορθότητας» αλλά και τής πειστικότητας και άποδοχής της από τους ενδιαφερόμενους και έμπλεκόμενους σ' αυτήν.

'Η έρμηνεία του Συντάγματος, ως λογική διαδικασία, αλλά και ως αποτέλεσμα και τελική πρόταση, στέκεται έπομένως άπέναντι στο πολιτικό

λιτικής αξιολόγησης και νομικού δόγματος, ΤοΣ 1989, 31 - 42 (32 - 33).

7. R. Dworkin, Law as Interpretation, στο «The Politics of Interpretation», σ. 249.

8. 'Αρ. Μάνεση, δ.π., σ. 191.

γεγονός και την πολιτική αξιολόγηση και τὰ αντιμετωπίζει σὰν στοιχεία ἀπαραίτητα μὲν τοῦ συνταγματικοῦ συλλογισμοῦ, ἀλλὰ εἴτε προϋποτιθέμενά του εἴτε ἐνσωματωμένα σ' αὐτὸν μὲ τρόπο ὑπονοούμενο και πάντως μετουσιωμένα σὲ νομικὲς κρίσεις. Οἱ ἀξιολογικὲς κρίσεις προηγούνται λογικὰ — κατὰ τὴν ἀποψη αὐτὴ — τῆς ἐρμηνείας τῶν συνταγματικῶν διατάξεων, ἐκδηλώνονται, ὡς προερμηνευτικὲς ἐπιλογές, ἐφόσον κάθε ἐρμηνευτικὴ πρόταση προϋποθέτει κάποια συνταγματικὴ θεωρία και στηρίζεται σ' αὐτήν⁹. Ἡ ἰδεολογία ἐξάλλου τοῦ ἐρμηνευτῆ ἐμπεριέχεται ἢ ὑπονοεῖται στίς προτάσεις δεοντολογικοῦ χαρακτήρα πού διατυπώνει ὁ ἴδιος, ἐμφιλοχωρεῖ χωρὶς νὰ φαίνεται πάντα ἢ νὰ δηλώνεται στὴν νομικὴ του κρίση.

Κάθε συνταγματικὴ ἐρμηνεία προϋποθέτει, λοιπόν, κάποια πολιτικὴ φιλοσοφία τὴν ὁποία και ἐνσαρκώνει. Ὁ ἐρμηνευτὴς διαμεσολαβώντας μεταξὺ τοῦ κανόνα πού ρυθμίζει και τοῦ γεγονότος πού ρυθμίζεται: ἐμπνέεται κατὰ τὴν ἐπιλογή και διατύπωση τῆς ἐρμηνευτικῆς του πρότασης ἀπὸ τίς ἀξίες τῆς προσωπικῆς του πολιτικῆς φιλοσοφίας. Ἡ διαπίστωση αὐτὴ μοῦ φαίνεται τόσο αὐτονόητη και τόσο κοινότητα, ὥστε ἀπορῶ γιὰ τὴ σημασία πού τῆς ἀποδίδεται τελευταία στὴν Ἑλλάδα και ἀδυνατῶ νὰ διαγνώσω τίς συνέπειες πού μπορεῖ νὰ ἔχει στὴ δεοντολογικὴ ὑφὴ τῆς ἐρμηνευτικῆς διαδικασίας. Ἐπεσήμανα, προηγουμένως, κάποια ἐπίδραση στὸ κανονιστικὸ περιεχόμενο τῆς ἐρμηνευτικῆς πρότασης, ἀλλὰ ἡ ἐπίδραση αὐτὴ δὲν ἀλλοιώνει τὴ δομὴ τῆς συνταγματικῆς ἐρμηνείας — συμβαίνει ἄλλωστε μὲ ὅλες τίς νομικὲς ἐρμηνείες — οὔτε ἀσκεῖ ἐπιρροή στὴν ἐγκυρότητα τῆς μίας ἢ τῆς ἄλλης ἐρμηνευτικῆς ἐκδοχῆς, ἀφοῦ οὔτως ἢ ἄλλως ὅλες ξεκινοῦν ἀπὸ ἢ ὑποκρύπτουν μίαν πολιτικὴν φιλοσοφία ἢ μίαν θεωρία τοῦ Δικαίου.

II. Ἡ ἀναγκαία κανονιστικὴ διαμεσολάβηση τῶν συνταγματικῶν ἀρχῶν.

Ποῦ στοχεύει ὅμως αὐτὴ ἡ θεωρία «τῆς προκατάληψης» ἢ «προκατανόησης», ποῖος εἶναι ὁ ἱστορικὸς χαρακτήρας τῆς προβληματικῆς γύρω ἀπὸ τὴν «προερμηνευτικὴν θεωρία», ἢ ὁποία ὑπερτονίζει τὸν πολιτικὸν χαρα-

9. Βλέπε εἰδικὰ γιὰ τὸ θέμα αὐτό, Δ. Τσάτσου, Συνταγματικὸ Δίκαιο, τ. Α', 1985, σ. 172 - 173, και ἀπὸ τὴν ἀλλοδαπὴ βιβλιογραφία, ἐνδεικτικὰ, S. Magiera, The Interpretation of the Basic Law, «Main Principles of the German Basic Law»; (ed. Chr. Stark), Baden-Baden, Nomos Verlagsgesellschaft, 1983, σ. 89 - 105, (97) και F. r. O s t, L'interprétation judiciaire, σ. 355, (371), σημ. 10. Γιὰ τὸ ζήτημα τῆς «προαντίληψης» και τὴ σημασία της στὴν ἐρμηνεία, ἀντὶ ἄλλων, H. G. G a d a m e r, Le problème Herméneutique, «Archives de philosophie», 33, 1970, σ. 8 ἐπ. Ἀπὸ ἐλληνικὴ βιβλιογραφία, ἀκόμη, Π. Σοῦρλα, Νομοθετικὴ θεωρία και Νομικὴ ἐπιστήμη, Ἀθήνα 1981, σ. 222 - 241, Γ. Μητσόπουλου, «Τοπικὴ και ἐπιστήμη τοῦ δικαίου», Ἀφιέρωμα στὸν Κ. Τσάτσο, Ἀθήναι, 1980, σελ. 519 - 555.

κτήρα τῆς συνταγματικῆς ἐρμηνείας; Ποιά πολιτική φιλοσοφία υποκρύπτεται καὶ ποῖες ἐπιπτώσεις ἔχει στὴν πολιτική καὶ συνταγματική πρακτική; Διότι, γιὰ νὰ χρησιμοποιήσω δικούς τους ὅρους, ὅπως κάθε ἐρμηνεία εἶναι «πολιτικά» προκαθορισμένη, ἔτσι καὶ κάθε θεωρία γιὰ τὴν ἐρμηνεία ξεκινᾷ ἀπὸ κάποια πολιτική φιλοσοφία καὶ ὑπηρετεῖ κάποιες πολιτικὲς ἀξίες.

Ἀναζητώντας τὰ κριτήρια τῆς ἐρμηνείας σὲ μιὰ προερμηνευτική θεωρία καὶ τοποθετώντας τὴν θεωρία αὐτὴ στὸν τελικὸ σκοπὸ τοῦ Συντάγματος, ἡ ἐρμηνευτικὴ αὐτὴ τάση προετοιμάζει τὴν ἀπογείωσή της ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ Συντάγματος καὶ τὴν περιπλάνησή της σὲ προσυνταγματικὲς ἀρχές καὶ σὲ ἐξωσυνταγματικὰ πεδία. Εἰσάγοντας, ἐξἄλλου, στὴ συνταγματικὴ ἐρμηνεία στοιχεῖα πολιτικῆς καὶ ἱστορικῆς ἀνάλυσης, στοιχεῖα ἄρα ἐμπειρικά, χωρὶς δὲ καὶ ἡ διαμεσολάβηση, ἡ ἀντίληψη αὐτὴ περὶ ἐρμηνείας συντείνει τελικὰ στὴ συοσίκνωση τῆς κανονιστικῆς ἀξίας τοῦ Συντάγματος, σὲ μιὰ ἐποχὴ μάλιστα ποὺ τονώνεται παντοῦ ἡ κανονιστικὴ του ἐμβέλεια. Ἐκεῖ τελικὰ καταλήγει, κατὰ τὴ γνώμη μου, ἡ ἀποψη τοῦ καθηγητῆ Δ. Γ. Σάτσου, ποὺ ὑποστηρίζει ὅτι τὸ «Σύνταγμα ὑπόκειται σὲ τόσες ἐορμηεῖς ὅσες εἶναι καὶ οἱ προερμηνευτικὲς θεωρίες ποὺ μποροῦν νὰ θεμελιωθοῦν στὴ συγκεκριμένη ἱστορικὴ φάση». Ἡ θεωρία τῆς πολλαπλότητας τῶν συνταγματικῶν ἐρμηνειῶν καὶ τῆς ἴσης βασιμότητάς τους ὀδηγοῦν στὴν ἀμβλυνση τῆς δεσμευτικῆς δυνάμεις τοῦ συνταγματικοῦ κανόνα καὶ κλονίζουν ἀνεπανόρθωτα τὴν ἀσφάλεια καὶ ἐνότητα τοῦ Συνταγματικοῦ Δικαίου, διότι ἐκτρέφουν ἕναν ἄκρατο ἐρμηνευτικὸ σχετικισμὸ καὶ ὑποκειμενισμὸ.

Κρίσιμο ἄλλωστε ζήτημα δὲν εἶναι πόσες ἐρμηνεῖς ἐπιδέχεται τὸ Σύνταγμα — εἶναι γνωστὸ ὅτι ἀπὸ τὴ φύση τῶν διατάξεων του ἐπιδέχεται πολλές — ἀλλὰ ποιά ἀπ' αὐτὲς εἶναι ἡ βασιμότερη, ἡ σχετικὰ ὀρθότερη καθὼς καὶ ποιά κριτήρια ὀρθότητας χρησιμοποιοῦμε γιὰ νὰ τὴν κρίνουμε.

Ἡ συνταγματικὴ ἐρμηνεία δὲν εἶναι πάντως οὔτε τόσο αὐθαίρετη, οὔτε τόσο ὑποκειμενικὴ, οὔτε τόσο σχετικὴ ὅσο ἀφήνουν νὰ ἐννοηθεῖ ἡ θεωρία τῶν πολλαπλῶν ἀναγνώσεων τοῦ Συντάγματος ἢ τῶν πολλαπλῶν — ἐξίσου βάσιμων — ἐρμηνευτικῶν προσεγγίσεων. Οἱ συνταγματικὲς διατάξεις εἶναι, ἀλήθεια, διατυπωμένες μὲ τρόπο ἐξαιρετικὰ γενικὸ καὶ συχνὰ ἐλλειπτικὸ καὶ περιέχουν φράσεις γενικόλογες ἢ ἀμφίσημες καὶ ἔννοιες ἀόριστες. Λίγα νομικά κείμενα περιέχουν ἄλλωστε τόσες ἀντινομίες ὅσες τὸ Σύνταγμα, τὸ ὁποῖο καλεῖται νὰ ὑποτάξει σὲ μιὰ ἐνιαία λογικὴ ἐνότητα συγκρουόμενες ἰδεολογίες καὶ νὰ ἐναρμονίσει ἀρχές μὲ ἀντιμαχόμενα περιεχόμενα. Εἶναι γι' αὐτὸ τὸ λόγο οἱ διατάξεις του ἐπιδεκτικὲς διαφορετικῶν καὶ ἴσως ἀντιφατικῶν ἐρμηνειῶν καὶ γνωρίζουν κατὰ τὴ διαδρομὴ τοῦ χρόνου, στὸ πλαίσιο τῆς ἴδιας συνταγματικῆς τάξης, ποικίλες πρακτικὲς ἐφαρμογές καὶ ἐρμηνεῖς. Ἡ μεγάλη δυνατότητα ἐπιλογῆς διάφορων ἐρμηνευτικῶν λύσεων ποὺ

έχει ο έρμηνευτής του Συντάγματος, δέν τόν άπαλλάσσει, ώστόσο, άπό τήν ύποχρέωση νά άκολουθεϊ όρισμένους κανόνες ούτε καθιστά μάταιη ή έπιστημονικά περιττή τήν άναζήτηση τής σχετικά όρθότερης λύσης. Κάθε έρμηνευτική πρόταση διεκδικεϊ για τόν έαυτό της τόν τίτλο τής όρθότερης έρμηνείας, διατείνεται ότι είναι ή πιό άκριβής κατά τό Σύνταγμα και έπιδιώκει μέ έπιχειρήματα νά πείσει για τήν άκριβεία της. Γι' αúτην τήν έρμηνεία ένδιαφέρονται άλλωστε ή έπιστημονική κοινότητα και ή κοινή γνώμη.

Γι' αυτό και τó ζητούμενο δέν είναι ή ύπογράμμιση όλων τών δυνατών έρμηνευτικών έπιλογών, αλλά ή άνεύρεση και διατύπωση τής έρμηνευτικής ένσίνης πρότασης πού παρουσιάζει τά περισσότερα έχέγγυα άντικειμενικότητας και τά λιγότερα στοιχεία ύποκειμενισμού. Για νά περιοριστεί ό έρμηνευτικός ύποκειμενισμός, κάθε νομική έρμηνεία άκολουθεϊ όρισμένους κανόνες¹⁰, πού προηγούνται λογικά τής έρμηνευτικής διαδικασίας και τήν καθορίζουν. Καμμιά νομική έρμηνεία δέν είναι άπαλλαγμένη άπό τήν ύποχρέωση νά τηρεϊ κάποια μέθοδο έρμηνευτική και νά καθοδηγεϊται άπό έρμηνευτικά κριτήρια.

Δέν είναι έπομένως ό έρμηνευτής τόσο έλεύθερος, όσο φαίνεται, στις έπιλογές του. Δεσμεύεται κατ' άρχήν άπό τó γράμμα τής διάταξης και τή λεκτική διατύπωσή της και δέν μπορεί νά ήρθώσει έρμηνεία *contra legem*, πού νά πηγαίνει δηλαδή άντίθετα πρós τó ρητά έκφρασμένο ή τó γραμματικό γόημα τής διάταξης. Όφείλει άκόμη νά τηρεϊ όρισμένους έρμηνευτικούς κανόνες και νά φροντίζει ή έρμηνεία του νά είναι λογικά συνεπής και νά βαδίζει σύμφωνα μέ όδηγούς πού συνάγονται άπό τó Σύνταγμα ως άρχές ή σκοποί του.

Τά κριτήρια έρμηνείας τού Συντάγματος δέν

10. Σχετικά μέ τούς κανόνες πού διέπουν τή νομική έρμηνεία, βλέπε Zagrebelsky, ό.π., σ. 71 έπ. και για τούς γενικότερους «καταναγκασμούς», τούς «ιδεολογικούς», «λογικούς» και «γλωσσικούς», F. Ost, L'interprétation judiciaire et le postulat de rationalité du législateur, «Jalons pour une théorie critique de droit», (éd. Fr. Ost et M. Van de Kerchove, Bruxelles, 1987), σ. 355 έπ. (373 - 398), F. Ost, / M. van de Kerchove, Le «Jeu» de l'interprétation en droit. Contribution à l'étude de la clôture du langage juridique, «Archives de philosophie du droit», 27.1982, σ. 395 - 409, G. Lombardi, L'interprétation de la Constitution, Rapport général au 1er congrès de l'Association Internationale de Droit Constitutionnel. Belgrade, 1983, έκδ. Institut du Fédéralisme, Fribourg, Suisse 1988, σ. 137. Άπό τήν άγγλοσαξωνική βιβλιογραφία, πρβλ. M. Tushnet, Following the Rules laid down: a critique of interpretativism and neutral principles, Harvard Law Review, 1983, σ. 781 - 827 και για τó πρόβλημα τής έρμηνείας γενικά τις άιρετικές θέσεις τού R. Dworkin, Law's Empire, London, Fondana Press, 1986, σ. 45 - 86.

ἀναζητοῦνται πάντως οὔτε πρίν, οὔτε πάνω, οὔτε ἔξω ἀπὸ τὸ Σύνταγμα. Βρίσκονται ἀποτυπωμένα στὸ ἴδιο τὸ Σύνταγμα, στὶς γενικὲς ἀρχὲς ποὺ περιέχει καὶ στοὺς σκοποὺς ποὺ τάσσει. Ὁ γενικὸς καὶ ἀόριστος χαρακτήρας τῶν συνταγματικῶν ἀρχῶν καθὼς καὶ τῶν συνταγματικῶν σκοπῶν ἐπιτρέπουν τὴν προσαρμογὴ τοῦ νοήματός τους στὶς ἱστορικὲς ἀπαιτήσεις, διευκολύνουν τὸν ἀέναο ἐπαναπροσδιορισμὸ τοῦ περιεχομένου τους, ἀλλὰ καὶ τὸν ἐμπλουτισμὸ τους μὲ στοιχεῖα καὶ ἀξιολογήσεις τῆς σύγχρονης πολιτικῆς πραγματικότητας. Οἱ πολιτικὲς ἐπομένως ἀξίες καὶ ἀξιολογήσεις ἐμφιλοχωροῦν καὶ ἐπηρεάζουν τὴν ἐρμηνευτικὴ διαδικασία καὶ τὴν τελικὴ πρόταση, μὲ τὴν ἀναγκαίαν διαμεσολάβηση ὁμῶς τῶν συνταγματικῶν ἀρχῶν. Παρεμφέρουν στὸ κανονιστικὸ περιεχόμενον τοῦ συνταγματικοῦ κανόνα διὰ τῶν ἀρχῶν καὶ σκοπῶν τοῦ Συντάγματος. Οἱ πολιτικὲς ἄρα ἀξιολογήσεις δὲν συγκροτοῦν διαδικασίες λογικὲς ποὺ συντελοῦνται ἔξω ἀπὸ τὸ Σύνταγμα, πρίν ἢ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἐρμηνευτικὴ διαδικασία, ἀλλὰ στιγμὲς καὶ ὄψεις τῆς ἴδιας νοηματικῆς δραστηριότητας ποὺ ἀναζητᾶ στὸ Σύνταγμα τὸν ἀρμόζοντα κανόνα γιὰ νὰ ρυθμίσει κάποιον «πραγματικὸ γεγονός».

Ἡ προερμηνευτικὴ θεωρία τοῦ ἐρμηνευτῆ εἶναι ἀναγκασμένη νὰ περάσει μέσα ἀπὸ τίς θεμελιώδεις ἀρχὲς τοῦ Συντάγματος (τὴ δημοκρατικὴ ἀρχή, τὴν κοινοβουλευτικὴ ἀρχή, τὴν ἀρχὴ τοῦ κράτους δικαίου, τὴν ἀρχὴ τοῦ σεβασμοῦ τῆς ἀξίας καὶ τῆς προσωπικότητας τοῦ ἀτόμου, κ.ἄ.) μπολιάζοντας ἔτσι τὸ κανονιστικὸ περιεχόμενό τους μὲ στοιχεῖα ποὺ ἀντλοῦνται κατ' εὐθείαν ἀπὸ τὴν πολιτικὴ πράξη καὶ πρακτικὴ. Μὲ τὴ διαμεσολάβηση αὐτὴ συντελεῖται ἓνα εἶδος κανονιστικῆς διήθησης, ἡ ὁποία καὶ σηματοδοτεῖ τὴ μετάβαση ἀπὸ τὸ προσυλλογιστικὸ στάδιο σ' ἐκεῖνο τοῦ δικαίου συλλογισμοῦ, ἀπὸ τὸ προερμηνευτικὸ στὸ ἐρμηνευτικὸ στάδιο. Ἡ συνταγματικὴ ἐρμηνεία ἐπικοινωνεῖ ἄρα μὲ τίς πολιτικὲς ἰδεολογίες μέσῳ τῶν συνταγματικῶν ἀρχῶν, οἱ ὁποῖες καὶ μορφοποιοῦν κανονιστικὰ τὸ ἐμπειρικὸ περιεχόμενό τους λειτουργώντας σὰν δίαυλος ἐπικοινωνίας μεταξὺ συνταγματικοῦ δέοντος καὶ πολιτικοῦ εἶναι. Ἡ προερμηνευτικὴ θεωρία ἐπιδρᾷ στὸ περιεχόμενον τῶν συνταγματικῶν ἀρχῶν μετουσιωμένη σὲ νομικὸ ἐπιχείρημα.

Τὸ ζητούμενον δὲν εἶναι ἄρα ἂν ὑπάρχει ἢ δὲν ὑπάρχει προερμηνευτικὴ θεωρία ποὺ ἐπηρεάζει τὸν ἐρμηνευτὴ, ἀλλὰ μὲ ποῖο τρόπο διαπλέκονται ἡ πολιτικὴ ἰδεολογία μὲ τὸ Σύνταγμα, τὸ νομικὸ καὶ τὸ πολιτικὸ ἐπιχείρημα¹¹.

11. Γιὰ τὴ διαπλοκὴ νομικοῦ καὶ πολιτικοῦ ἐπιχειρήματος κατὰ τὴ θεμελίωση τῶν δικανικῶν κρίσεων, βλ. τὴν ἐξαιρετικὴ μονογραφία τοῦ Π. Σούρλα, Ἡ διαπλοκὴ

Δέν άμφισβητείται πλέον τὸ γεγονός ὅτι πίσω ἀπὸ κάθε έρμηνεία κρύβεται καὶ μία έρμηνευτική θεωρία καὶ ὅτι ὁ έρμηνευτὴς έπηρεάζεται κατὰ τὴν έπιλογή καὶ διατύπωση τῆς έρμηνευτικῆς του πρότασης ἀπὸ τις φιλοσοφικές του πεποιθήσεις¹². Ἐκεῖνο πού συζητεῖται καὶ ἀναζητεῖται σήμερα εἶναι ὁ έντοπισμὸς τοῦ τρόπου έπικοινωνίας τοῦ ένός πόλου μετὸν ἄλλον καὶ πιδὸ συγκεκριμένα ὁ τρόπος διήθησης τῆς πολιτικῆς θεωρίας στὸ νομικὸ συλλογισμό.

Ἡ έπαφή τοῦ Συντάγματος μετὸν πολιτικὴ πράξη καὶ ιδεολογία, ἡ συνάντηση δύο έτερογενῶν στοιχείων δέν πραγματοποιεῖται μετὸν τρόπο ἄσυνάρτητο καὶ ἄναρθρο, ἀλλὰ ἀκολουθεῖ κάποια λογικὴ διαδικασία, κάποιους νόμους τῆς λογικῆς, ὑποτασσόμενη βασικά στις ἀπαιτήσεις τοῦ νομικοῦ συλλογισμοῦ καὶ τῆς ὀρθολογικῆς θεμελίωσης τῆς εκφερόμενης, μετὰ τὴ συνάντηση, δικανικῆς κρίσης.

Αὐτὸ έννοῦσα ὅταν έγραφα ὅτι «τις πολιτικὲς ἀξίες τοῦ ἀναζητῶ ὁ έρμηνευτὴς, προκειμένου νὰ διατυπώσει τὴν έρμηνευτικὴ του πρόταση, θὰ τις βρεῖ στὸ ἔλαστικό καὶ ιστορικὰ προσδιορισμένο περιεχόμενο τῶν συνταγματικῶν ἀρχῶν καὶ ὄχι στοὺς ἀχανεῖς καὶ ἀπροσδιόριστους ιδεολογικοὺς χώρους τῶν συγκρουόμενων πολιτικῶν δυνάμεων. Μετὰ αὐτὴν τὴν έννοια ἡ ἀναφορά τοῦ έρμηνευτῆ σὲ πολιτικὲς ἀξίες, καθὼς καὶ οἱ πολιτικὲς ἀξιολογήσεις στις ὁποῖες προβαίνει, δέν συγκροτοῦν διαδικασίες πού συντελοῦνται ἔξω ἀπὸ τὸ Σύνταγμα ἢ παράλληλα καὶ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν έρμηνευτικὴ διαδικασία, ἀλλὰ στιγμὲς καὶ ὀψεις τῆς ἴδιας λογικῆς διαδικασίας» πού συντελεῖται μετὰ τὴν ἀναγκαστικὴν διαμεσολάβηση τῶν θεμελιωδῶν ἀρχῶν τοῦ Συντάγματος¹³.

δικαίου καὶ πολιτικῆς καὶ ἡ θεμελίωση τῶν νομικῶν κοίσεων, Σάκκουλα, Ἐθνα - Κομοτηνή, 1989, ὁ ὁποῖος καὶ ἀσχεῖ κριτικὴ στὸν ἔρο «προερμηνευτικὴ θεωρία», προτιμώντας ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς έρμηνευτικῆς τὸν ἔρο «έρμηνευτικὴ προεπιλογή» πού δηλώνει ὅτι τὸ σ τάδιο τῆς προκατανύξης εἶναι μέρος τῆς έρμηνευτικῆς διαδικασίας καὶ δέν προηγεῖται ἀπ' αὐτὴν (σ. 201 σημ. 14).

12. Στὴν ἀγγλοσαξωνικὴ νομικὴ φιλολογία ἡ διαπίστωση αὐτὴ φαίνεται αὐτονόητη λόγῳ τοῦ βάρους πού ἔχει ἡ παράδοση καὶ τὸ νομολογιακὸ προηγούμενο, καθὼς καὶ τῆς ἐπίδρασης πού ἄσκησε ἡ φυσικοδικαιικὴ σχολὴ τοῦ δικαίου, ἡ ὁποία δέν διαχώριζε σαφῶς τὸ πολιτικὸ ἀπὸ τὸ νομικὸ ἐπίπεδο, βλέπε σὰν παράδειγμα αὐτῆς τῆς ἀντίληψης, μετὰ ἔξονα τὸν δικαστικὸ ἔλεγχο τῆς συνταγματικότητας τῶν νόμων, τὴ μονογραφία τοῦ J. H. Ely, Democracy and Distrust, London, Harvard University Press, 1980, ἰδίως σ. 43 - 72 καὶ τὴν παρουσίαση στὰ ἑλληνικά τῆς σχετικῆς προβληματικῆς ἀπὸ τὸν Κ. Δουζίννα, Μεταξὺ ἀπολογίας καὶ οὐτοπίας, Συνταγματισμὸς καὶ κριτικὴ θεωρία, Σάκκουλας 1986, ἰδίως σ. 15 - 29. Γενικότερα, ἀπὸ φιλοσοφικὴ ἄποψη, γιὰ τὴ διαπλοκὴ τῶν νομικῶν καὶ πολιτικῶν ἀποφάσεων, μετὰ ἀφορμὴ τὴ σύγκρουση τῶν θεωριῶν τοῦ Hart καὶ τοῦ Dworkin, βλ. Π. Σούρλα, ὀ.π., σ. 114 - 153.

13. Γι' αὐτὸ καὶ δέν μπόρεσα νὰ ἀντιληφθῶ τὴν κριτικὴ πού ἀσκήθηκε ἀπὸ τὸ συνάδελφο Β. Βενιζέλο, «Ἡ έρμηνεία τοῦ Συντάγματος μετὰξὺ νομικῆς δογματικῆς

Ἡ πολιτικὴ πραγματικότητα καὶ οἱ ἰδέες ποὺ τὴν ἐμψυχώνουν τροφοδοτοῦν διαρκῶς καὶ θννεώνουν τὸ κανονιστικὸ περιεχόμενον τῶν συνταγματικῶν διατάξεων καὶ ἀρχῶν¹⁴. Οἱ συνταγματικὲς διατάξεις δὲν γεννήθηκαν μὲ δεδομένο κανονιστικὸ περιεχόμενον καὶ ἀναλλοίωτη ἐρμηνευτικὴ σημασία, ἀποκοτοῦν κάθε φορά τὸ νόημα ποὺ τοὺς ἀποδίδει ὁ ἐρμηνευτὴς ἢ ἐφαρμοστὴς τοὺς σὲ μία δεδομένη ἱστορικὴ στιγμή. Τὸ Σύνταγμα ἀποτελεῖ μίαν ἔννοια κατ' ἐξοχὴν δυναμικὴ, ἢ ὅποια δὲν «εἶναι» ἀλλὰ «γίνεται» συμμετέχοντας ἀδιάκοπα στὸ πολιτικὸ γίγνεσθαι καὶ φορτιζόμενη νοηματικὰ διαρκῶς ἀπ' αὐτὸ ἀλλὰ καὶ φορτίζοντάς το μὲ νοήματα.

Τὸ νόημα τῆς δημοκρατικῆς ἀρχῆς καὶ κατ' ἐπέκταση τὸ κανονιστικὸ περιεχόμενό της δὲν ἦταν τὸν 19ο αἰῶνα τὸ ἴδιο μὲ τὸ σημερινὸ καὶ δὲν εἶναι ἀπλῶς ἢ μετάβαση ἀπὸ τὴν ἐθνικὴ στὴν λαϊκὴ κυριαρχία ποὺ μετέβαλε τὴ σημασία της, ἀλλὰ καὶ ὁ ἐμπλουτισμὸς τοῦ δημοκρατικοῦ πολιτικοῦ συστήματος μὲ στοιχεῖα πλουραλιστικά. Ἡ κατοχύρωση τῆς κοινωνικῆς καὶ ἰδεολογικῆς πολυφωνίας, καθὼς καὶ τῆς συνδικαλιστικῆς καὶ κομματικῆς πολλαπλότητας, ἢ ἀναγνώριση τῆς κοινωνικῆς συμμετοχῆς μαζί μὲ τὸ σεβασμὸ τῶν δικαιωμάτων τῆς μειοψηφίας θεωροῦνται σήμερα συστατικὰ στοιχεῖα τῆς δημοκρατικῆς ἀρχῆς. Τὸ ἐννοιολογικὸ περιεχόμενον τῆς δημοκρατικῆς ἀρχῆς δὲν ἐξαντλεῖται πλέον στὴ διασφάλιση μόνον τῆς πλειοψηφικῆς ἐρχῆς, ἀλλὰ καὶ τῆς ἠθικοπλαστικῆς ἐπιταγῆς τῆς ἐναλλαγῆς τῶν κομμάτων στὴν ἐξουσία μὲ τὴ δυνατότητα μετατροπῆς τῆς μειοψηφίας σὲ πλειοψηφία καὶ τοῦ σεβασμοῦ τῶν δικαιωμάτων τῆς μειοψηφίας.

Ἡ πολλαπλότητα τῶν συμφερόντων καὶ ἰδεῶν ποὺ συγκροτοῦνται στὸν κοινωνικὸ καὶ πολιτικὸ στίβο, ἔχει τὸν ἀντίκτυπό της στοὺς σκοποὺς καὶ τίς ἀρχές τοῦ Συντάγματος. Στὰ σύγχρονα πλουραλιστικὰ Σύνταγματα συμβιώνουν ἀρχές μὲ ἀτομοκεντρικὸ καὶ κοινωνικὸ χαρακτῆρα καὶ σκοποὶ μὲ διαφορετικὸ περιεχόμενον (φιλελεύθερο ἢ παρεμβατικὸ)¹⁵, συμβίωση ποὺ κά-

καὶ ἐπιστημολογικῆς εἰλικρίνειας» (ΝοΒ 1986. 1529 - 1538), στίς ἀπόψεις ποὺ διετύπωσα στὴ μελέτη μου «Ἡ νομικὴ φύση καὶ ὁ πολιτικὸς χαρακτῆρας τοῦ Συντάγματος» (ΤοΣ 1985. 476 - 496). Ἡ ἀναφορά τοῦ ἐρμηνευτῆ στίς συνταγματικὲς ἀρχές δὲν ἀποκλείει ἀπὸ τὸ ρυθμιστικὸ πεδίο τοῦ Συντάγματος τίς ἰδεολογίες τῶν πολιτικῶν δυνάμεων», διότι τὸ περιεχόμενον τοὺς φορτίζεται διαρκῶς ἀπ' αὐτὲς, οὔτε ὁδηγεῖ τὸν ἐρμηνευτὴ σὲ ἐξωσυνταγματικὲς ἰδεολογικὲς ἐπιλογές, ἀφοῦ ἡ ἰδεολογία ἐνυπάρχει καὶ ἀναδύεται ἀπὸ κάθε συνταγματικὴ ἀρχή.

14. Τὴν διαμεσολάβηση τῶν συνταγματικῶν ἀρχῶν τονίζει ἐπαρκῶς ὁ Γ. Παπαδημητρίου, στὴν εἰσήγησή του «Τὸ μεθοδολογικὸ οἰκοδόμημα τῆς ἐρμηνείας τοῦ Συντάγματος, στὸ «Συμπόσιο γιὰ τὴν ἐρμηνεία τοῦ Συντάγματος», ποὺ ὁργανώθηκε στὴν Πάντειο στίς 13, 14 καὶ 15 Ὀκτωβρίου, 1988.

15. Βλ. μεταξὺ ἄλλων σ' ἔτι ἀφορᾶ τὴν ἰταλικὴ συνταγματικὴ θεωρία, Valerio Onida, I principi fondamentali della Costituzione italiana, «Manuale di diritto pubblico», (a cura di G. G. Amato καὶ A. Barbera), Il Mulino, Bologna, 1984, 2.

νει αναγκαία κάποια επίλογη και στάθμιση άγαθών από τόν έρμηνευτή, ό όποιος είναι ύποχρεωμένος νά επιλέξει μεταξύ περισσοτέρων λύσεων σταθμίζοντας, κάθε φορά, τις συνταγματικές άξίες που διακυβεύονται με βάση κριτήρια που άντλεϊ άμεσα ή συνάγει έμμεσα από τó Σύνταγμα. Σάν κριτήρια έρμηνείας θά μπορούσαν νά αναφερθοϋν ή «ευρυθμη λειτουργία τού πολιτεύματος», ή «διασφάλιση τής κυβερνητικής σταθερότητας», ή «ένότητα τού Συντάγματος και ή ασφάλεια τού Συνταγματικού δικαίου», ή άρχή «in dubio pro libertate» (έν άμφιβολία ύπέρ τής έλευθερίας), ή διασφάλιση τής «ιδεολογικής πολυφωνίας και συνδικαλιστικής πολλαπλότητας», ό «κοινωνικός και πολιτικός πλουραλισμός» κ.ά.

Στίς πλουραλιστικές δημοκρατίες, πάντως, τά Συντάγματα, ένώ είναι άνοικτά στη σύγκρουση και διαφωνία, έμπεριέχουν όλες τις προϋποθέσεις για μιá διαρκή σύνθεση και ανασύνθεση έρμηνευτικών προτάσεων, οί όποιες πρέπει νά έναρμονίζουν, χωρίς νά καταργοϋν, άντιμαχόμενους σκοπούς. Τά Συντάγματα αυτά συγκροτοϋν έτσι ένα συμβολικό δημόσιο χώρο, στόν όποιο συγκροτοϋνται διάφορες θεωρητικές προσεγγίσεις και άντιλήψεις, όπως ή φιλελεύθερη, ή δημοκρατική και ή κοινωνική ή σοσιαλιστική. Μοναδικό όριο τής ιδεολογικής αϋτής άντιπαλότητας είναι ή κατοχύρωση τής δυνατότητας κάθε άντιλήψης νά άνταγωνίζεσαι τις άλλες και τής άποτροπής τού ένδεχόμενου έπιβολής τής μίας πάνω στην άλλη ή τής καθιέρωσης ένός και μοναδικού ιδεολογικού προτύπου.

III. 'Η διάκριση πολιτικής και νομικής έρμηνείας: τó παράδειγμα τής «ψηφου 'Αλευρά».

'Η συζήτηση για τή σχέση νομικής και πολιτικής έρμηνείας άναψε κυριολεκτικά στην Έλλάδα με άφορμή τή συμμετοχή τού άναπληροϋντος τόν Πρόεδρο τής Δημοκρατίας, Πρόεδρο τής Βουλής, Γ. 'Αλευρά, στην ψηφοφορία για τήν έκλογή νέου Προέδρου τόν Μάρτιο τού 1985. Τό μεΐζον έρμηνευτικό πρόβλημα που είχε άνακύψει τότε ήταν άν τά άσυμβίβαστα που καθιέρωνε τó άρθρο 30 τού Συντάγματος για τó άξίωμα τού Προέδρου ίσχυαν και για τόν άναπληρωτή του^{15α}.

Εΐχαν διατυπωθεΐ σχετικά δύο άπόψεις: ή μία που ύποστήριζε ότι τά άσυμβίβαστα καταλαμβάνουν, για όσο χρόνο άσκει κοθήκοντα Πρόεδρου,

91 - 126 και G. Zagrebelsky, ό.π., σ. XI και 82 έπ. Για τó άμερικανικό συνταγματικό δίκαιο, J. H. Ely, ό.π., ιδίως σ. 11 - 72 και M. Tushnet, ό.π., σ. 781 και 806 έπ.

15α. Για τó θέμα αυτό βλέπε τήν έκτενή μελέτη τών 'Αρ. Μάνηση και 'Αντ. Μανιτάκη, 'Η άνκλήρωση τού Προέδρου τής Δημοκρατίας κατά τó ίσϋον Σύνταγμα, ύπό δημοσίευση στόν τιμητικό τόμο Μιχ. Στασινόπουλου.

καὶ τὸν ἀναπληρωτὴ του καὶ ὅτι κατὰ συνέπεια ἀναστέλλεται προσωρινὰ ἡ ἀσκηση ὧν τῶν δικαιωμάτων του ποὺ ἀπορρέουν ἀπὸ τὴ βουλευτικὴ του ιδιότητα, καὶ ἡ ἄλλη ποὺ ὑπεραμυνόταν τὸ ἀναφαίρετο δικαίωμα τοῦ Προέδρου τῆς Βουλῆς νὰ συμμετέχει στὴν ψηφοφορία γιὰ τὴν ἐκλογή Προέδρου ἀσκώντας δικαιώματα ποὺ συνδέονται μὲ τὴν βουλευτικὴ του ιδιότητα, τὴν ὁποία δὲν ἀποβάλλει ἄλλωστε ὅταν ἀναπληρώνει τὸν ΠτΔ.

Ἐπικοάτησε τελικὰ ἡ δεύτερη ἀποψη, ἡ ὁποία καὶ ἐπιβλήθηκε ἀπὸ τὴν τότε κυβερνητικὴ πλειοψηφία, ὡς ὀρθότερη, κατὰ τὴν κρίσιμη ψηφοφορία. Προηγουμένως εἶχε κληθεῖ ἡ Βουλὴ, ἐλλείψει ἀρμόδιου δικαιοδοτικοῦ ὀργάνου, νὰ ἀποφασίσει ἐπὶ τοῦ ἐρμηνευτικοῦ ζητήματος σὲ εἰδικὴ συνεδρίαση καὶ ἡ ἀπόφασίς της, εὐνοϊκὴ πολιτικὰ γιὰ τὴν πλειοψηφία, χρησίμευσε ὡς νομιμοποιητικὸ ἔρεισμα καὶ δικαιολογία γιὰ τὴ συμμετοχὴ τελικὰ τοῦ ἀναπληρωτῆ Προέδρου στὴν προεδρικὴ ψηφοφορία, συμμετοχὴ ποὺ ἔκρινε ὀριακὰ καὶ τὸ ἀποτέλεσμα.

Τὸ κρίσιμο ὡστόσο ἐδῶ ζήτημα δὲν εἶναι ἡ ἀνέυρεση καὶ δικαιολόγηση τῆς ὀρθότερης ἐρμηνείας, ἀλλὰ ἡ διάκριση, ἐφ' ὅσον κριθεῖ ἐφικτὴ καὶ ἐπιβεβλημένη, τῆς νομικῆς ἀπὸ τὴν πολιτικὴ ἐρμηνεία.

Διότι θὰ πρέπει ἀπὸ τὴν ἀρχὴ νὰ διευκρινιστεῖ ὅτι καὶ οἱ δύο ἐρμηνευτικὲς ἐκδοχὲς, ἐφ' ὅσον θεμελιώνονταν σὲ ἐπιχειρήματα καὶ ἀκολουθοῦσαν κάποια — ἀνεξάρτητα ποιά — νομικὴ ἐρμηνευτικὴ μέθοδο ἀναζητώντας τὸ πραγματικὸ νόημα τῆς ἐρμηνευόμενης διάταξης, θὰ μπορούσαν νὰ διεκδικήσουν ἢ καθε μίᾳ γιὰ τὸν ἑαυτὸ της τὸν τίτλο τῆς ὀρθότερης ἐρμηνευτικῆς πρότασης. Ἡ ἀξία καὶ ἀξιοπιστία τῆς καθε μιᾶς κρίνεται κατ' ἀρχὴν ἀπὸ τὴ συνέπεια καὶ πειστικότητα τῶν ἐπιχειρημάτων ποὺ παροτίθενται, ἀπὸ τὴ λογικὴ της θεμελίωση καὶ τὴ μέθοδο ποὺ ἀκολουθεῖ, καθὼς καὶ ἀπὸ τὰ ἐρμηνευτικὰ κριτήρια ποὺ χρησιμοποίησε, τὰ ὁποῖα θὰ πρέπει νὰ εἶναι ἐλέγξιμα καὶ διαγνώσιμα.

Οἱ πολιτικὲς ἐπιπτώσεις ποὺ ἔχει καθε μίᾳ ἀπὸ τὶς δύο ἐρμηνευτικὲς ἐκδοχὲς δὲν ἐπηρεάζουν ὡστόσο τὸ νομικὸ χαρακτῆρα τῆς ἐρμηνευτικῆς πρότασης οὔτε συντείνουν στὸ νὰ μεταπέσει αὐτὴ ποὺ ἔχει τὸ μεγαλύτερο πολιτικὸ ἀντίκτυπο στὴν κατηγορία τῶν «πολιτικῶν» ἐρμηνειῶν καὶ ἄρα στὴν κατηγορία τῶν ἐρμηνειῶν μὲ μειωμένη ἐπιστημονικὴ ἀξία.

Εἶναι προφανὲς ὅτι πολιτικὲς συνέπειες εἶχαν καὶ οἱ δύο ἐρμηνευτικὲς προτάσεις ποὺ ἀναφέραμε καὶ μάλιστα πολὺ σημαντικὲς. Αὐτὸ ὅμως τὸ γεγονός ἀπὸ μόνου του δὲν μεταμορφώνει τὴν ἐρμηνεία σὲ πολιτικὴ οὔτε καὶ τῆς ἀφαιρεῖ τὴ δυνατότητα νὰ ἀξιῶναι ἀνάλογη πρὸς τὸν ἐρμηνευτικὸ κανόνα συμπεριφορᾶς. Οὔτε βέβαια τὰ πολιτικὰ κίνητρα καὶ οἱ ἰδεολογίες τοῦ ἐρμηνευτῆ εἶναι ἱκανὰ ἀπὸ μόνου τους νὰ μειώσουν τὴ νομικὴ ἀξία τῆς λύσης ποὺ ἐπιλέχθηκε, ἡ ὁποία θὰ κριθεῖ, ὡς πρὸς τὴ νομικὴ της βαρύτητα καὶ ὀρθότητα, βασικὰ ἀπὸ τὴ λογικὴ της θεμελίωση καὶ τὴ μεθοδολογικὴ της συνέ-

πεια καθώς και από τις επιπτώσεις που θα είχε στην όγκλη εξέλιξη της συνταγματικής πραγματικότητας και πιδ συγκρακρυμένα στην άρομονική λειτουργία του πολιτεύματος.

Η δεσμευτικότητα εξάλλου της νομικής έρμηνείας είναι συνάρτηση της εξουσίας που διαθέτει τδ όργανο που την εκφέρει και όχι των ιδεολογιών, κρυφών ή φανερών, του φορέα του, οι όποτες άλλωστε υπάρχουν και επηρεάζουν ούτως ή άλλως τόν έρμηνευτή κατά την έπιλογή της πρότασής του. Είναι άλλωστε γνωστό ότι ή έπιστημονική έρμηνεία, ή έρμηνεία δηλαδή που διατυπώνεται από τη θεωρία, δέν έχει τη δεσμευτικότητα που διαθέτει ή έπίσημη έρμηνεία, αυτή που εκφέρεται από τά δικαστικά όργανα του κράτους. Η δύναμή της είναι συνάρτηση του κύρους του έρμηνευτή και της άπήχησης που συναντά στην «κοινωνία» των ένδιαφερομένων μερών.

Με αυτή την έννοια, πολιτικές θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν και οι δύο έρμηνευτικές έκδοχές που διατυπώθηκαν από τη συνταγματική θεωρία σχετικά με την «ψήφο Άλευρά», χωρίς όμως να παύουν να είναι ταυτόχρονα και νομικές. Ο πολιτικός τους χαρακτήρας προκύπτει, λιγότερο ή περισσότερο έντονος, όχι τόσο από τις πολιτικές επιπτώσεις που θα είχαν αν εφαρμόζονταν, όσο από τδ βάρος που είχαν στην έπιλογή της μιάς ή της άλλης λύσης κριτήρια πολιτικής σκοπιμότητας^{15β}. Τδ αν και πόσο βάραιναν κριτήρια αυτού του είδους στη νομική οκέψη του έρμηνευτή φαίνεται από την πειστικότητα και σοβαρότητα των έπιχειρημάτων

15β. Στο σημείο αυτό έντοπίζεται κατά τη γνώμη μου μία από τις διαφορές που ανακύπτουν, σχετικά με τη διάκριση νομικής και πολιτικής έρμηνείας, μεταξύ της παραπάνω τοποθέτησης και του μεθοδολογικού εκείνου ρεύματος που δέχεται ότι «Δέν υπάρχει στις άμφιλεγόμενες νομικές περιπτώσεις ή (μία) σωστή λύση, μά δυνατότητα πολλών σωστών (έπιστημονικά) λύσεων, άρκει να στηρίζονται αυτές σε έπιστημονικά έγκυρη έπιχειρηματολογία. Η διαμάχη συνεπώς γύρω από τη δήτην νομική έγκυρότητα της α' και μη έγκυρότητα της β' λύσης, σε έμφιλεγόμενα θέματα είναι διαμάχη πολιτική και όχι έπιστημονική. Στο άμφιλεγόμενο πρόσφατα ζήτημα της ψήφου του άνακληρωτή Προέδρου της Δημοκρατίας για την έκλογή του όριστικού άνωτάτου άρχοντα, τδ όποιο δίχασε τούς συνταγματολόγους της χώρας, δέν υπάρχει μία σωστή λύση (μονοσήμαντη άνάγνωση σχετικής συνταγματικής ή άλλης διάταξης). Και οι δύο λύσεις — προϊόντα διαφορετικής πολιτικής έπιλογής — είναι έξίσου έγκυρες νομικά (έπιστημονικά) στο μέτρο που στηρίζονται σε έπιστημονικά έγκυρη έπιχειρηματολογία. Καμμία δέν μπορεί να διεκδικήσει για τόν έαυτό της τδ σκήπτρο της άποκλειστικής όρθότητας από νομική άποψη». (Ι. Μανωλεδάκης, Νομική έπιστήμη και πολιτική, έφημ. «Τά Νέα» 30.4.85). Ο Ι. Μανωλεδάκης όχι μόνον άρνεϊται την ύπαρξη μιάς όρθης και άντικειμενικής λύσης, αλλά θεωρεί και άσκοπη ή μάταιη την άναζήτηση της σχετικά όρθότερης, αφού όλες οι προτεινόμενες είναι έξίσου έγκυρες και άρα έξίσου σωστές. Δέχεται εξάλλου ότι ή έπιλογή της έρμηνευτικής λύσης γίνεται με πολιτικά κριτήρια και άρα δέν ύπόκειται ή ίδια, ή έπιλογή, σε έπιστημονικό (νομικό) έλεγχο ως προς την όρθότητά της. Έμμεση άπάντηση στην τοποθέτηση αυτή περιέχουν οι σελίδες του κειμένου αυτού.

πού θεμελιώνουν την έρμηνευτική πρόταση. Έπιχειρήματα άσαφή και άβέβια, συλλογισμοί χαλαροί και αντιφατικοί, τεκμηρίωση έλλιπής και άσθενής προδίδουν κατά τεκμήριο πολιτικά κίνητρα ή ύποκρύπτουν πολιτικές ύστεροβουλίες και ύποδηλώνουν συνήθως την ύποταγή του νομικού σκεπτικού στίς συγκυριακές επιδιώξεις των πολιτικών δυνάμεων. Με βάση τὸ κριτήριο αυτό ή σχέση νομικής έρμηνείας και πολιτικής αξιολόγησης είναι αντίστροφως ανάλογη : όσο μεγαλώνει τὸ βάρος τῆς μιᾶς τόσο μειώνεται τὸ ειδικὸ βάρος τῆς άλλης.

Τὰ δύο αὐτὰ εἶδη έρμηνείας ὡστόσο δὲν συγκρούονται οὔτε ἀλληλο-αποκλείονται ἀλλὰ μᾶλλον ἐπικαλύπτονται. Πολιτική ἦταν σίγουρα ή έρμηνεία πού ἔδωσε ή Βουλή, στήν ειδική ἐκείνη συνεδρίασή της, σχετικά με τὸ δικαίωμα τοῦ ἀναπληρωτῆ Προέδρου νὰ συμμετέχει στήν ψηφοφορία γιά τὴν ἀνάδειξη Προέδρου. Ἦταν πολιτική ὄχι μόνον διότι διατυπώθηκε ἀπὸ ἓνα κατ' ἐξοχήν πολιτικὸ ὄργανο πού κρίνει και ἀποφασίζει ἀποκλειστικά με βάση πολιτικά κριτήρια ἐπιλέγοντας τὴν πλέον συμφέρουσα γιά τὴν κοινοβουλευτική πλειοψηφία λύση ή τὴν πιὸ σκόπιμη πολιτικά, ἀλλὰ κυρίως διότι τῆς ἔλλειπε ή ειδική θεμελίωση, ἓνα συνεκτικὸ σκεπτικὸ πού νὰ συνοδεύει τὴν ἀπόφαση, νὰ τὴν αἰτιολογεῖ και νὰ τὴν θεμελιώνει συνταγματικά. Πρὶν ἀπὸ τὴν ψηφοφορία προηγήθηκε βέβαια ἐκτενής συζήτηση μεταξύ των μελῶν τοῦ κοινοβουλίου γιά τὸ ἂν δικαιοῦται νὰ ψηφίσει: ὁ « Ἀλευράς » και κατὰ τὴ συζήτηση ἐκείνη διατυπώθηκαν διάφορα ἐπιχειρήματα και ἀπὸ τίς δύο πλευρές πρὸς ἐνίσχυση τῆς μιᾶς ή τῆς άλλης έρμηνευτικῆς πρότασης. Τὰ νομικά ἐπιχειρήματα συμπλέκονταν ὅμως σὲ τέτοιο βαθμὸ με τὰ πολιτικά, ὡστε ἦταν δύσκολο νὰ διακρίνει κανεὶς τὸ νομικὸ ἔρεισμα τῆς ἀπόφασης ἀπὸ τὸ πολιτικὸ τῆς κίνητρο. Ἡ ὅλη συζήτηση θὰ μπορούσε βέβαια νὰ ἐκληφθεῖ ὡς ἓνα ἐκτεταμένο σκεπτικὸ τῆς ἀπόφασης, ή κατίσχυση ὅμως στήν περίπτωση αὐτῆ των πολιτικῶν κινήτρων ἦταν ἐμφανής. Ἡ πολιτικὴ σκοπιμότητα πού ἐπέβαλε τὴ λήψη τῆς ἀπόφασης ἀπὸ τὴν κοινοβουλευτικὴ πλειοψηφία εἶχε ἐπισκιασει τὴ νομικὴ ἐπιχειρηματολογία, ή ὁποία ἐμφανιζόταν κάτω ἀπὸ αὐτὲς τίς συνθήκες νομικά διαβλητὴ και ἀναξιόπιστη.

Ὁ Πρόεδρος τῆς Βουλῆς και ἀναπληρωτῆς Πρόεδρος εἶχε τότε με ἐπιστολή του προκαλέσει τὴν ἀπόφαση ἐι εἰνη, ἐπειδὴ δὲν ὑπῆρχε ἄλλο ὄργανο καταλληλότερο νὰ ἀποφανθεῖ ἐπὶ τοῦ θέματος πού εἶχε ἀνακύψει. Ἡ έρμηνεία ὅμως πού ἔδωσε ή Βουλή δὲν εἶχε δεσμευτικὸ χαρακτήρα οὔτε και ἰδιαίτερη νομικὴ βαρύτητα. Ἡ σημασία της ἦταν κυρίως ἠθικο - πολιτική, νομιμοποιούσε ἀπλῶς τὴ συμμετοχή στήν κρίσιμη ψηφοφορία τοῦ ἀναπληρωτῆ Προέδρου και προσέδιδε στήν ἀμφισβητούμενη ἐνέργειά του νομιμότητα και βέβαια προσέφερε τὴν ἀπαραίτητη πολιτικὴ κάλυψη. Αὐτὴν τὴν τελευταία εἶχε ἄλλωστε ἐπιζητήσει και ὁ ἴδιος βασιζόμενος στήν ἀριθμητικὴ ὑπεροχή τῆς πλειοψηφίας, στήν ὁποία πολιτικά ἄλλωστε ἀνήκε.

Πολιτική ήταν λοιπόν η απόφαση εκείνη διότι στηριζόμενη στη δύναμη των περισσοτέρων και όχι στη δύναμη των επιχειρημάτων. 'Επιβλήθηκε περισσότερο ως θέληση της πλειοψηφίας, παρά ως απόφαση δικαίου θεμελιωμένη σε κανόνες και αρχές του Συντάγματος.

Δεν υπήρχε άλλωστε, ούτε από το Σύνταγμα ούτε από τον κανονισμό της Βουλής, θεσμική υποχρέωση προς θεμελίωσή της.

'Η έλλειψη παρόμοιας υποχρέωσης αποτελεί άποφασιστικό κριτήριο για τον χαρακτηρισμό της ως πολιτικής^{15γ}, ενώ παράλληλα το ίδιο κριτήριο επιτρέπει τη σαφή διάκρισή της από μία, λόγου χάρη, δικαστική απόφαση, ή οποία ξεχωρίζει από την πρώτη, κυρίως από το γεγονός ότι φέρει στο ίδιο της το σώμα τους λόγους, την αιτιολογία του διατακτικού της. Κάθε δικαστική απόφαση είναι υποχρεωτικά αιτιολογημένη και άρα λογικά θεμελιωμένη, ενώ δεν υπάρχει η αντίστοιχη αξίωση θεσμικής θεμελίωσης μιας πολιτικής απόφασης, ή οποία κρίνεται μόνον από τους σκοπούς που επιδιώκει καθώς και από την αποτελεσματικότητά της.

'Η επίμαχη επομένως απόφαση της Βουλής δεν μπορούσε να υποκαταστήσει δικαστική απόφαση ούτε να λειτουργήσει στη θέση ενός (έλλειποντος) συνταγματικού δικαστηρίου. Με αυτή την έννοια ή ερμηνεία που δόθηκε θα μπορούσε άβιαστα να χαρακτηριστεί πολιτική.

IV. 'Η αναζήτηση της ορθότερης συνταγματικά ερμηνείας.

Το Σύνταγμα δεν ερμηνεύεται, επειδή είναι νόμος πολιτικός, ούτε όπως να ναί, ούτε όπως να ναί, ούτε απ' όποιον να ναί¹⁶. 'Η αξία μιας συνταγματικής ερμηνείας κρίνεται από την τήρηση όρισμένων κανόνων και κάποιας μεθόδου, που ή ίδια ή ερμηνευτική διαδικασία και ή ιδιαιτερότητα του Συντάγματος ως νόμου πολιτικού θέτουν. Και βέβαια ό κάθε πολίτης δικαιούται να ερμηνεύει το Σύνταγμα¹⁷, να έχει άποψη για την εφαρμογή του και να συμμετέχει στη διαμόρφωση μιας κοινής συνταγματικής γνώμης». 'Η γνώμη του όμως δεν έχει ούτε διεκδικεί δεσμευτική αξία. Διαφέρει δηλαδή ριζικά από την επίσημη ερμηνεία, αυτή που εκφέρεται από τα άρμόδια και ρητά έξουσιοδοτημένα όργανα, αλλά και από την «έπιστημονική» ερμηνεία, αυτήν που εκφέρεται από τους «ειδικούς», από την θεωρία.

15γ. Βλ. σχετικά Π. Σούρλα, 'Η διαπλοκή δικαίου και πολιτικής, δ.π., σ. 155 - 191.

16. 'Αντ. Μανιτάκης, 'Η νομική φύση και ό πολιτικός χαρακτήρας της ερμηνείας του Συντάγματος, ΤοΣ 1985, σ. 489 και F. Delpeyre, La Constitution et son interprétation, «L'interprétation en Droit», Bruxelles 1978, 187 - 210.

17. Βλέπε σχετικά Δ. Τσάτσο, Συνταγματικό Δίκαιο, ένθ' άνωτ.

Οί κανόνες πάνω στην έρμηνεία του Συντάγματος αλλά και του Δικαίου γενικότερα, έχουν, κατ' αρχήν, όπως σημειώνει ο Ιταλός συνταγματολόγος Zagrebelsky, χαρακτήρα «εργαλειακό», με την έννοια ότι είναι κανόνες διαδικαστικοί κάποιων άλλων κανόνων. Ο εργαλειακός χαρακτήρας των έρμηνευτικών κανόνων δεν προκύπτει από τον προσανατολισμό τους στην ανάζητηση του αληθινού νοήματος τής έομηνευόμενης διάταξης, αλλά από την χρησιμότητά τους στη διατύπωση μιᾶς πειστικῆς και λογικά τεκμηριωμένης έρμηνευτικῆς πρότασης. Δέν υπάρχει βέβαια αντικειμενικά ὀρθή έρμηνεία για τόν ἀπλούστατο λόγο ότι δέν υπάρχει στο Δίκαιο γενικό και αντικειμενικό ἢ ἀπόλυτα δεκτό κριτήριο ἐπαλήθευσης τῆς ὀρθότητος μιᾶς έρμηνείας¹⁸. Ὑπάρχει ὅμως ἡ σχετικᾶ ὀρθότερη έρμηνεία. Ἡ ὀρθότητα κάθε έρμηνείας κρίνεται κατ' αρχήν ἀπό τὰ κριτήρια πού ἡ ἴδια θέτει καί ἀπό τή μέθοδο πού ἐπιλέγει καί ἀκολουθεῖ. Κρίνεται ἀπό τόν ἑαυτό της. Ἐπειδή ὅμως ἡ ἀπαίτηση γιά ὀρθή έρμηνεία με τή συμβατική τοῦ ὅρου έννοια παραμένει ἄσβεστη, τὰ ποῦτα κριτήρια ὀρθότητος πού διαθέτουμε εἶναι ἡ σωστή ἢ λανθασμένη χρήση τῆς τεχνικῆς καί τῶν μεθόδων έρμηνείας. Ἡ σωστή χρήση θεμελιώνει ὀρθή κατὰ τεκμήριο έρμηνεία, ἐνῶ ἡ λανθασμένη ἢ ἑλλιπής χρήση ὀδηγεῖ, συνήθως, σέ χαλᾶς καί ἀσθήρικτες έρμηνευτικές προτάσεις¹⁹.

Τὰ κριτήρια ὅμως αὐτά δέν εἶναι τὰ μόνα, οὔτε εἶναι ἄλλωστε δυνατόν ἡ ὀρθότητα τῆς έομηνείας νά κρίνεται ἀποκλειστικά ἀπό «τεχνικά» ἢ «μεθοδολογικά» κριτήρια, χωρίς ἀναφορά καί σέ οὐσιαστικά.

Μιά έρμηνεία μπορεῖ, ὅπως παρατηρεῖ ὁ Dworkin, νά εἶναι «καλύτερη» ἀπό μιάν ἄλλη, καί κάποια τρίτη καλύτερη ἀπ' ὅλες, ὅχι ὅμως με τήν έννοια ότι αὐτή ἡ τελευταία εἶναι αντικειμενικά ὀρθή ἢ λανθασμένη — ἀφοῦ ἡ αντικειμενικότητα ἀποτελεῖ φάρσα —²⁰ ἀλλά ότι αὐτή χρησιμοποίησε καί ἀντέκρουσε ἐπιχειρήματα, ἀκολούθησε διαδικασία καί τήρησε κανόνες με ἀξιωματικῆς λογικῆς συνέπεια, ὥστε πείθει, περισσότερο ἀπό κάθε ἄλλη, γιά τήν ὀρθότητα τῆς δεοντολογικῆς τῆς πρότασης. Ἡ ἀντιπαράθεση τῶν έρμηνευτικῶν προτάσεων εἶναι ἕνας διαρκῆς πόλεμος ἐπιχειρημάτων, μία συνεχῆς διυποκειμενική διαβού-

18. Βλέπε σχετικά καί τίς ἀναλύσεις τοῦ Chr. Atias, *Épistémologie juridique*, Paris, PUF, 1985, σ. 166 - 167 : «Ἡ αντικειμενικότητα, ὅπως τήν ὀρίζουν οἱ νομικοὶ θετικιστές... δέν υπάρχει. Ἡ αντικειμενικότητα πρὸς τήν ὁποία προσβλέπουν οἱ νομικοὶ εἶναι μόνον μιᾶς ὑποκειμενικότητας πού ἔχει συνείδηση τοῦ ἑαυτοῦ της». «Κριτήρια αντικειμενικότητας εἶναι ἡ διαφάνεια τῶν παρατηρητῶν καί ἡ διαγνωσιμότητα τῶν θεωρητικῶν κατασκευῶν».

19. Βλ. Zagrebelsky, ὁ.π., σ. 70.

20. R. Dworkin, *Don't Talk about Objectivity Any More*, σ. 298. Πρβλ. καί Atias, ὁ.π., σ. 167.

λευση με σκοπό την άνεύρεση και έπιβολή τής σχετικά όρθότερης για τις ιστορικές συνθήκες και περιστάσεις που διατυπώνεται, έρμηνείας. Η άναζήτηση αυτή, καθορισμένη ιστορικά, είναι διαρκής, ένυπάρχει ως έπιδίωξη στην πρόταση του έρμηνευτή και ως απαίτηση όλων των ύποκειμένων δικαίου. Και ή άνεύρεσή της σχετικά. Η όρθότητα εξάλλου δέν μπορεί, τελικά, να κριθεί παοά μόνον εκ των ύτέρων, άνδρομικά, ένόψει των σκοπών, του περιεχομένου και των έπιπτώσεων στην πράξη τής έρμηνευόμενης διάταξης.

Τήν πολιτική σημασία που έχει ή αξίωση για προσδιορισμό του σχετικά «άληθέστερου» νοήματος ένός κειμένου συμπυκνώνει ένας άμερικανός καθηγητής μιλώντας γενικά για την έρμηνεία. Τα συμπεράσματά του ισχύουν όμως και για τή νομική: «Η έρμηνεία ένός κειμένου παρουσιάζει ένδιαφέρον θεωρητικό όταν έπιδιώκει να προσδιορίσει κάποια άντικειμενική ιστορικά άλήθεια. Η ίδια έρμηνεία είναι πολιτικά σημαντική, μόνον όταν προσπαθεί να προσδιορίσει κάποια άντικειμενική άλήθεια. Αν μία έρμηνεία λέει ή όχι την ιστορική άλήθεια είναι ένα έρώτημα που κανείς δέν μπορεί να άπαντήσει»²¹. Η άνεύρεση και διατύπωση του σχετικά «άληθέστερου» νοήματος²² ένός νομικού κειμένου άποτελεί αξίωση σύμφυτη τής έρμηνευτικής διαδικασίας και απαίτηση πολιτική των ύποκειμένων που άντιδικοϋν. Κανείς έρμηνευτής δέν δικαιούται ούτε μπορεί να παραιτηθεί άπ' αυτή την εύγενή προσπάθεια, χωρίς να άρνηθεί τον έαυτό του. Αν άποδειχτεί εκ των ύτέρων, ιστορικά, ότι ή έρμηνευτική του πρόταση ήταν άβάσιμη ή λανθασμένη δέν έχει παρά να τήν άναθεωρήσει.

Άλλά ή όρθότητα μιας έρμηνείας δέν κρίνεται μόνον άπό τους κανόνες έρμηνείας και άπό την έρμηνευτική μέθοδο που άκολουθήθηκε, ούτε αξιολογείται άποκλειστικά άπό τή σωστή και συνεπή χρήση των έρμηνευτικών εργαλείων που χρησιμοποίησε. Κρίνεται και αξιολογείται και άπό τον άντίκτυπο που θα έχει στην πράξη που έπιδιώκει να κατευθύνει. Διότι ή νομική έρμηνεία και ιδίως ή συνταγματική, δέν είναι ένα πνευματικό έγχείρημα πολιτικά και ιδεολογικά ούδέτερο, αλλά μία πνευματική δραστηριότητα προσανατολισμένη στην πράξη, άρρηκτα συνδεδεμένη με τήν έφαρ-

21. E. D. Hirsch, The Politics of Theories of Interpretation, σε «The Politics of Interpretation», σ. 321 (333).

22. Θα μπορούσε, ώστόσο, να προσθέσει κανείς διορθώνοντας την πρόταση, ότι στη νομική έπιστήμη οι προτάσεις «δέν είναι ψευδείς ή άληθείς, αλλά όρθές ή μη όρθές έφόσον άποσκοποϋν στην εκπλήρωση όρισμένων σκοπών»: Ι. Γιαννίδη, ό.π., σ. 260. Άλλά για τήν αξίωση όρθής δικαστικής κρίσεως, Π. Σούρλα, ό.π., σ. 155 έπ. και 188 - 199.

μογή του δικαίου. Σκοπός της είναι ή διατύπωση κανόνων που να υποδεικνύουν την όρθότερη κατά τὸ Δίκαιο συμπεριφορά.

Θὰ πρέπει πάντως νὰ υπογραμμιστεῖ, ὅτι καθ' ὅσον ἀφορᾷ τὰ κριτήρια ἐπαλήθευσης τῆς ὀρθότητος μιᾶς ἐρμηνείας, καὶ δὴ τῆς συνταγματικῆς, αὐτὰ εἶναι, οὕτως ἢ ἄλλως, «συμβατικά», μὲ τὴν ἔννοια ὅτι δὲν ἔχουν ἀντικειμενικὴ καὶ ἀπόλυτη ἰσχὺ, χωρὶς ὅμως νὰ εἶναι αὐθαίρετα δημιουργήματα τῆς ὑποκειμενικῆς θέλησης τοῦ ἐρμηνευτῆ, ἡ κρίση τοῦ ὁποῖου ὑπόκειται οὐ κανόνες καὶ εἶναι ἐλέγξιμη. Ἔτσι, τὰ κριτήρια αὐτὰ ἀπαιτεῖται νὰ εἶναι γενικότερα ἀποδεκτὰ καὶ ἀκόμη νὰ εἶναι, ὡς πρὸς τὴν ἰσχὺ τους, γενικεύσιμα, νὰ μποροῦν δηλαδὴ νὰ γίνουν ἀποδεκτὰ ἀπὸ τὸν καθένα καὶ νὰ ἰσχύουν σὲ περισσότερες περιπτώσεις, ἀφοῦ βέβαια γίνουν ἀντικείμενο ἐλλογῆς διαβούλευσης καὶ ἀντιπαράθεσης ἐπιχειρημάτων ἀπὸ τὰ ὑποείμενα δικαίου²³.

Ὡς τέτοια κριτήρια ἐρμηνείας θὰ μπορούσαν ὅπως σημειώσαμε νὰ θεωρηθοῦν στὸ Συνταγματικὸ Δίκαιο ἡ «διαφύλαξη τῆς ἐνότητας τοῦ Συντάγματος», συνδρομὴ τοῦ «τεκμηρίου ἀρμοδιότητας κατὰ τοῦ ἀρχηγοῦ τοῦ κράτους καὶ ὑπὲρ τῆς Βουλῆς», τὸ τεκμήριο «ἐν ἀμφιβολίᾳ ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας», «ἡ διασφάλιση τῆς κυβερνητικῆς σταθερότητας καὶ τῆς ὁμαλῆς λειτουργίας τοῦ πολιτεύματος», ἡ «πλουραλιστικὴ ἀρχὴ» κ.ἄ.

Ἄν καὶ συμβατικά, καὶ ἐπομένως σχετικὰ μὲ τὴν ἔννοια ὅτι εἶναι δημιουργήματα τῆς θεωρίας καὶ τῆς νομολογίας, τὰ κριτήρια αὐτὰ ἔχουν, ἐν τούτοις, καὶ πρέπει νὰ ἔχουν, ὀρθολογικὴ θεμελίωση²⁴. Δὲν ἀναζητεῖται, γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ, ἡ θεμελίωσή τους ἔξω ἀπὸ τὸ θετὸ Δίκαιο καὶ τίς ἀρχές που τὸ διέπουν, οὔτε προκύπτουν ἔξω ἀπὸ τὴν ἐρμηνευτικὴ διαδικασίαν. Ἔστω καὶ ἂν οἱ ρίζες τους φθάνουν μέχρι τὴν πολιτικὴ καὶ κοινωνικὴ πράξη, ἀπὸ τὴν ὁποία καὶ ἐμπλουτίζονται διαρκῶς κατὰ περιοχόμενο καὶ ἀνανεώνονται οὐσιαστικά, ἡ ἀξίωση θετικότητας καὶ ἀσφάλειας τοῦ Δι-

23. Βλέπε σχετικὰ Π. Σοῦρλα, Νομοθετικὴ θεωρία καὶ νομικὴ ἐπιστήμη, ὅ.π., σ. 178 ἐπ. 189, τοῦ Ἰδίου, Ἡ διαπλοκὴ δικαίου καὶ πολιτικῆς καὶ ἡ θεμελίωση τῶν νομικῶν κρίσεων, Ἀθήνα 1989, σ. 201 - 205, Ἰ. Γιαννίδη, ὅ.π., σ. 267. Ἀπὸ τὴν ἀλλοδαπὴ βιβλιογραφία κυρίως τίς ἀπόψεις τοῦ J. Habermas, Raison et légitimité, Paris, Payot, 1978, σ. 142 - 153 καὶ ἀνάλυση τῆς σκέψης του ἀπὸ J. M. Ferry, Habermas, L'éthique de la communication, Paris, P.U.F., 1987, σ. 321 - 324, 359 - 364 καὶ 375 - 400.

24. Γιὰ τὴν ἀναγκαιότητα ὀρθολογικῆς θεμελίωσης τῆς ἐφαρμογῆς τοῦ Δικαίου, Π. Σοῦρλα, Νομοθετικὴ θεωρία, σ. 241 ἐπ. καὶ Γ. Μιχαηλίδη - Νουάρου, Ἡ σχέση τῆς ὀρθότητος μὲ τὴν ἀποτελεσματικότητά τοῦ νόμου, «Ἀφιέρωμα στὸν Κ. Τσάτσο», Ἀθήνα, 1980, σ. 312 - 345. Ἀκόμη, J. Lenoble καὶ Fr. Ost, Droit, Mythe et Raison, Publications des Facultés Universitaires Saint Louis, Bruxelles, 1980, σ. 91 - 120 καὶ Fr. Ost καὶ M. Van de Kerchove, L'interprétation judiciaire et le postulat de rationalité du législateur, ὅ.π., σ. 355 - 398.

καίου επιβάλλει τήν έλλογη στήοιξή τους σέ άρχές και σκοπούς που συνάγονται άπό τó Σύνταγμα και ιδίως άπό τó ιστορικά προσδιορίσιμο περιεχόμενο τής δημοκρατικής άρχής.

Άλλά και ή άποδοχή που συναντά ή έρμηνευτική πρόταση άπό τήν έπιστημονική κοινότητα, ή «τήν κοινωνία τών έρμηνευτών του Συντάγματος» όπως αποκλήθηκε²⁵, ή συζήτηση που προκλήθηκε στη θεωρία και ή άπήχηση που είχε στην κοινή γνώμη, καθώς και ή ανταπόκριση που βρήκε άπό τά άρμόδια δρώντα όργανα και τούς άλλους πολιτειακούς παράγοντες (κόμματα, όμάδες πίεσης, τύπος), συνθέτουν, όλα αυτά μαζί, στοιχεία διυποκειμενικού έλέγχου και έπαλήθευσης τής όρθότητας τής συνταγματικής έρμηνείας. Η προτεινόμενη έρμηνεία συζητείται, σχολιάζεται, κρίνεται και έλέγχεται άπό όλους τούς κοινωνούς του Δικαίου. Η όρθότητά της δοκιμάζεται τελικά με βάση τó ύπατο έρμηνευτικό κριτήριο τή δημοκρατική άρχή²⁶, ή όποία άπαιτεί συζήτηση, διαβούλευση, έπικοινωνία μεταξύ όλων όσων ενδιαφέρονται για τήν έφαρμογή τής έρμηνευομένης διάταξης και τούς άφορα²⁷. Η έρμηνεία χρειάζεται να πείθει και για να πείθει πρέπει να τεκμηριώνεται, να είναι διαγνώσιμη, έλέγξιμη και έπαληθεύσιμη και ως προς τά έπιχειρήματα που χρησιμοποιεί και ως προς τή μέθοδο που ακολουθεί και ως προς τή λογική θεμελίωση που έπιχειρεί.

Όταν τόν Οκτώβριο του 1989 προέκυψε ζήτημα για τόν τρόπο διάλυσης τής Βουλής, μεταξύ τών δύο λύσεων που προτάθηκαν έπιλέχθηκε εκείνη που συνάντησε τή μεγαλύτερη συναίνεση. Η μία πρόταση ύποστήριζε ότι ή Βουλή μπορούσε να διαλυθεί με βάση τó άρθρο 41 παρ. 2 και τήν έπίκληση, έστω και όψιγενώς, «έξαιρετικής σημασίας έθνικού θέματος». Η άλλη πρόταση, που έγινε τελικά άποδεκτή, ύποστήριζε ότι ή έπίκληση «έθνικού θέματος» ήταν προσχηματική και ότι ή μόνη συνταγματικά ένδεδειγμένη λύση ήταν ή διάλυση τής Βουλής με τή διαδικασία του 38 παρ.

25. Έτσι τήν άποκάλεσε ó γερμανός δημοσιολόγος P. Häberle («Die offene Gesellschaft der Verfassungsinterpreten», JZ 1975, 295 έπ.), βλ. σχετικά Δ. Τσάτσου, Συντ. Δίκ., τ. Γ', σ. 323 και Ε. Βενιζέλου, ΝοΒ 34 (1986), 1537.

26. Για τή δημοκρατική άρχή ως ύπατο κριτήριο αξιολόγησης τών δικανικών κρίσεων και έπιλογής του έφαρμοστέου κανόνα, Π. Σούρλα, Νομοθετική θεωρία, σ. 208 - 218, ιδίως όμως τις σημαντικές, για τή συνταγματική έρμηνεία, σκέψεις του στη πρόσφατη μελέτη του «Η διαπλοκή δικαίου [και πολιτικής και ή θεμελίωση τών νομικών κρίσεων], σ. 155 - 191.

27. Σχετικά με τόν διυποκειμενικό έλεγχο ως κριτήριο όρθότητας τής έρμηνείας σέ συνθήκες ιδεώδους γλωσσικής έπικοινωνίας, βλ. Π. Σούρλα, Νομοθετική θεωρία, σ. 189 έπ. και 209, τ. ο υ ί δ ι ο υ, «Η διαπλοκή δικαίου και πολιτικής», σ. 201 - 205 και Ί. Γιαννίδη, δ.π., σ. 268 : «Κριτήριο όρθότητας γίνεται ή συναίνεση που έχει έπιτευχθεί μετά άπό συζήτηση σέ ιδανικές συνθήκες έπικοινωνίας». Η συναίνεση δέν γίνεται όμως έτσι κριτήριο όρθότητας τής νομικής έρμηνείας;

1 σέ συνδυασμό πρὸς τὸ ἄρθρο 37 παρ. 3, πού ἐπέβαλε παραίτηση τῆς κυβέρνησης, διερεύνηση τῆς δυνατότητας σχηματισμοῦ νέας κυβέρνησης πού νά ἀπολαμβάνει τὴν ἐμπιστοσύνη τῆς Βουλῆς, καὶ ἐφόσον διαπιστωνόταν σχετικὴ ἀδυναμία, σχηματισμὸ ἐκλογικῆς κυβέρνησης γιὰ τὴ διενέργεια ἐκλογῶν. Καὶ οἱ δύο λύσεις ἦταν ὑποστηρίξιμες καὶ θεμελιώνονταν συνταγματικά. Θὰ πρέπει ὅμως νά θεωρηθεῖ ὀρθότερη ἡ ἐρμηνεία πού τελικὰ ἐπικράτησε, διότι εἶχε, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, ὑπὲρ αὐτῆς τὸ τεκμήριο τῆς συναίνεσης. Εἶχε γίνει ἀποδεκτὴ ἀπὸ τὸ σύνολο τοῦ πολιτικοῦ κόσμου καὶ διασφάλιζε τὴν ὁμαλὴ καὶ ἀδιάβλητη διαδικασία διεξαγωγῆς τῶν ἐκλογῶν.

Οἱ συνταγματικὲς ἐξελίξεις γενικὰ τοῦ δευτέρου ἐξαμήνου τοῦ 1989 καὶ ἡ ἐρμηνεία πού ἐπικράτησε, μέσω τῆς ἐφαρμογῆς τῶν κρίσιμων συνταγματικῶν διατάξεων, ἐπιβεβαιώνουν τὴν ἀλήθεια τῶν ποσηγυμένων σκέψεων. Ὁ τρόπος πού ἐφαρμόστηκε τὸ ἄρθρο 37, ἡ ἀποφυγὴ τῆς διάλυσης τῆς Βουλῆς πού προέκυψε ἀπὸ τίς ἐκλογές τοῦ Ἰουνίου πρὶν ἀπὸ τὴν συγκρότησή της σὲ σῶμα, ἡ ἀπόρριψη τῆς λύσης τῶν «δίδυμων ἐκλογῶν» τὸν Ὀκτώβριο, ὁ διορισμὸς μὴ κοινοβουλευτικοῦ Πρωθυπουργοῦ τὸ Νοέμβριο, ἡ ἀξίωση συνδρομῆς τῆς δεδηλωμένης καὶ κατὰ τὸν διορισμὸ τοῦ Πρωθυπουργοῦ, ὅλα αὐτὰ ἀποτελοῦν συνταγματικὲς πρακτικὲς πού πραγματώνουν μὴ «συναινετικὴ ἐρμηνεία τοῦ Συντάγματος». Ἡ συναίνεση μετὰ ἀπὸ συζήτηση περὶ τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ Συντάγματος γίνεται ἔτσι κριτήριον ὀρθότητος τῆς συνταγματικῆς ἐρμηνείας.

V. Ἡ συνταγματικὴ πραγματικότητα ὡς ἐρμηνευτικὴ παράμετρος καὶ ἡ ἐξελικτικὴ ἱστορικὴ ἐρμηνεία τοῦ Συντάγματος. Τὸ παράδειγμα τῆς προεδρικῆς χάρις.

Ἄλλὰ ἡ συναινετικὴ ἐρμηνεία δὲν ἐξασφαλίζει οὔτε ἐγγυᾶται, ἀπλᾶ καὶ μόνον ἐπειδὴ εἶναι συναινετικὴ, τὴν ὀρθότερη ἐρμηνευτικὴ ἐκδοχή. Ἡ ἀνάγκη προσαρμογῆς τῆς συνταγματικῆς τάξης στὶς ἀπαιτήσεις μιᾶς κοινωνικῆς καὶ πολιτικῆς πραγματικότητος πού διαρκῶς ἐξελίσσεται καὶ ἡ ἀξίωση δικαιοῦκῆς ἀντιμετώπισης συγκεκριμένων συγκρούσεων καὶ ἐξειδικευμένης ἐφαρμογῆς τῶν κανόνων, ἀναδεικνύουν σὲ γνώμονα ἐρμηνείας καὶ τὴν ἀνταπόκριση τοῦ ἐρμηνευτικοῦ κανόνα στὸ ρυθμιζόμενον «γεγονός». Ἡ ἀρμονικὴ σχέση τοῦ κανόνα μὲ τὸ πραγματικὸ γεγονός προβάλλει ὡς αἴτιμα ἐπιτακτικὸ τῆς συνταγματικῆς ἐρμηνείας. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ ἔννοια τῆς «συνταγματικῆς πραγματικότητος», στὴ γερμανικὴ συνταγματικὴ θεωρία, καὶ τοῦ «πραγματικοῦ Συντάγματος»²⁸

28. Τὴν ἔννοια καὶ σημασία τοῦ «πραγματικοῦ Συντάγματος» σὲ σχέση μὲ τὴν

στην Ιταλική, έχει αποκτήσει ιδιαίτερη έρμηνευτική αξία. Η αναφορά στην συνταγματική πραγματικότητα έπιτρέπει στον έρμηνευτή να αναχθεί από την άφηρημένη ρύθμιση στη ρυθμιζόμενη πραγματικότητα και να διατυπώσει έρμηνευτικό κανόνα που να βρίσκεται κοντά στο πραγματικό και επίκαιρο νόημα τής έρμηνευόμενης διάταξης.

Η επίκληση άρα του πραγματικού Συντάγματος, δηλαδή των άρχων και κανόνων του Συντάγματος έτσι όπως εφαρμόζονται πραγματικά και όπως τó νόημά τους προκύπτει από την έπαφή τους με την διαρκώς εξελισσόμενη πραγματικότητα, βοηθά τον έρμηνευτή να αναχθεί στην πραγματική ζωή του Συντάγματος, στις δυνάμεις που τó στηρίζουν και στις ιδέες που τó έμψυχώνουν και να αναζητήσει στο πραγματικό αυτό θεμέλιο του συνταγματικού κειμένου τά αναγκαία στοιχεία, είτε για να έπιχειρήσει μιá συνεκτική και ένοποιημένη έρμηνεία των συνταγματικών διατάξεων είτε για να προσδιορίσει τή μορφή του πολιτεύματος και να έντοπίσει τά όσα εκείνα, μέσα στα όποια είναι δυνατόν να κινηθεί ή συνταγματική πραγματικότητα, χωρίς να θιγεί ή ταυτότητα του πολιτεύματος.

Η σημασία τής αναγωγής στο πραγματικό Σύνταγμα δέν βρίσκεται πάντως τόσο στη νέα διάσταση τής πολιτικής πραγματικότητας που εισάγει, όσο στη νέα θεώρηση του τυπικού Συντάγματος που καθιερώνει. Τό πιο άξιοσημείωτο προσόν της έντοπίζεται στο μεθοδολογικό δυναμισμό που ή έννοια έγκλείει και στη δυναμική και έξελικτική αντίληψη του Συντάγματος που έπιβάλλει. Τό Σύνταγμα αντιμετωπίζεται σαν έννοια κατ' έξοχήν δυναμική που βρίσκεται διαρκώς σε έξέλιξη, φορτισμένη με τά νοήματα που άποκτá κάθε φορά οé συγκεκριμένες ιστορικές συνθήκες.

Ο προσανατολισμός τής συνταγματικής έρμηνείας στην έπίλυση συγκεκριμένων προβλημάτων δέν εύνοεί την προκατασκευή άφηρημένων έρμηνευτικών σχημάτων προορισμένων να ρυθμίζουν γενικά συγκεκριμένες περιπτώσεις, διευκολύνει αντίθετα την έκκίνηση μέν από άφηρημένες έρμηνευτικές κατασκευές προσανατολισμένες όμως στη ρύθμιση γεγονότων σύμφωνα με τίς αξιώσεις τής συγκεκριμένης ύπόθεσης. Η έρμηνευτική προσέγγιση στη δεύτερη περίπτωση είναι βασικά προοπτιωολογική.

Ο συγκεκριμένος και πρακτικός προσανατολισμός τής συνταγματικής

όμοειδη έννοια τής «συνταγματικής πραγματικότητας», έχω αναλύσει στο «Συνταγματικό Δίκαιο», (τ. I, σ. 65 - 75). Τό συμπέρασμα τής ανάλυσης εκείνης ήταν ότι τó «πραγματικό Σύνταγμα» δέν συγκροτούσε μιá ξεχωριστή έννοια δίπλα ή σε αντίπαράθεση μ' εκείνες του τυπικού και ούσιαστικού Συντάγματος, αλλά χρησημεινε σαν έρμηνευτικό εργαλείο που άγκίστρωνε τή συνταγματική έρμηνεία στην πραγματικότητα τής πολιτικής ζωής. Από αυτή την άποψη ή ιδέα του πραγματικού Συντάγματος λειτουργούσε σαν θεμελιώδης έρμηνευτική παράμετρος του τυπικού Συντάγματος, επέβαλε μιάν άλλη θεώρηση του γραπτού Συντάγματος.

έρμηνειας συνδέεται στενά με την εξελικτική ιστορική έρμηνεία του Συντάγματος. Η έρμηνεία αυτή δεν αποτελεί μία νέα έρμηνευτική μέθοδο, επιβάλλει απλώς μία δυναμική προσέγγιση τής έρμηνευόμενης διάταξης και τή συναγωγή απ' αυτήν κανόνα που να ανταποκρίνεται στις μεταβαλλόμενες αξιώσεις τής πολιτικής πραγματικότητας. Η έρμηνεία δεν μπορεί παρά να είναι δυναμική και εξελικτική, να βασίζεται στην πραγματική λειτουργία του πολιτεύματος και στην αποτελεσματική εφαρμογή του Συντάγματος²⁹.

Η διάταξη του Συντάγματος που κατ' έξοχην προσφέρεται για τήν εφαρμογή τής ιστορικο - εξελικτικής έρμηνείας και επιτρέπει περισσότερο από κάθε άλλη να ανάδειχτούν τὰ πλεονεκτήματα μιᾶς δυναμικῆς προσέγγισης τῶν συνταγματικῶν διατάξεων είναι αὐτή τοῦ άρθρου 47 παρ. 1 Σ, που ἀναγνωρίζει στὸν Πρόεδρο τῆς Δημοκρατίας τὸ δικαίωμα νὰ χαρίζει, μετατρέπει ἢ μετριάξει τὶς ποινὲς πὺ ἐπιβάλλουν τὰ δικαστήρια. Τὸ ἀρχέγονο αὐτὸ δικαίωμα τοῦ ἀρχηγοῦ τοῦ κράτους, καταγραμμένο ἤδη στὸ Σύνταγμα τῆς συνταγματικῆς μοναρχίας τοῦ 1844, ἐπέζησε στὶς μέρες μας καὶ ἀναγνωρίστηκε ὡς συνταγματικὸς θεσμὸς, πὺ μπορεί νὰ ἐναρμονιστεῖ μετὰ τὴ λειτουργία ὁποιοῦδήποτε κυβερνητικοῦ συστήματος, ἐπειδὴ τὸ νόημά του καὶ ἡ ἀσκῆσή του προσαρμόστηκαν στὶς σύγχρονες ἀπαιτήσεις τοῦ πολιτικοῦ συστήματος.

Η εφαρμογή τής γραμματικῆς έρμηνείας ὡδηγεῖ πάντως τὸν έρμηνευτὴ σὲ λύσεις νομικὰ καὶ πολιτικὰ παράδοξες καὶ ὡθεῖ τὸν εφαρμοστὴ τῆς διάταξης σὲ πολιτικὰ ἀδιέξοδα ἢ σὲ ἐλάσσονα πολιτειακὴ κρίση, σὰν αὐτὴ πὺ εἶχε προκύψει τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1987 ἀπὸ τὴν ἀνεπιεικῆ ἀρνηση τοῦ τότε Προέδρου τῆς Δημοκρατίας Χρ. Σαρτζετάκη νὰ ἀπονεύμει χάση στὸν ἰσοβίτη κατὰδικο Χ. Ροῦσο.

Η στείρα καὶ στενόκαρδη ἐμμονὴ στὸ γράμμα τῆς διάταξης εἶχε τὸ ἐξῆς έρμηνευτικὸ ἐπακόλουθο : ἀναγνώριζε στὸν Πρόεδρο τῆς Δημοκρατίας ἕνα δικαίωμα, τὸ ὁποῖο μπορεί νὰ ἀσκεῖ ὁ ἴδιος μετὰ διακριτικὴ εὐχέρεια, ἐντελῶς ἐλεύθερα, χωρὶς νὰ ὑπόκειται σὲ νομικὸ ἢ συνταγματικὸ καταναγκασμὸ οἰασδήποτε μορφῆς. Τὸ δικαίωμα αὐτὸ παρέχει στὸν Πρόεδρο τὴ δυνατότητα νὰ ὑπογράψει ἢ νὰ μὴν ὑπογράψει τὸ σχετικὸ διάταγμα, ἀφοῦ καμμιά συνταγματικὴ διάταξη δὲν ὑποχρεώνει τὸν Πρόεδρο τῆς Δημοκρατίας νὰ ὑπογράψει τὰ διατάγματα ἀπονομῆς χάρης πὺ προτείνονται ἀπὸ τὸν Ὑπουργὸ

29. Γι' αὐτὰ ἐκτενέστερα, Ἀντ. Μανιτάκη, Συνταγματικὸ Δίκαιο, σ. 72 - 75. Στὸν ἀντίποδα τῆς ἱστορικο - εξελικτικῆς έρμηνείας βρίσκεται ἡ ἱστορικὴ έρμηνεία, ἡ ὁποία ἀναζητᾷ τὴ βούληση τοῦ συντακτικοῦ νομοθέτη καὶ στηρίζεται στὶς περιστάσεις πὺ γέννησαν τὸ Σύνταγμα. Σχετικὰ μετὰ τὴ σημασία τοῦ ἱστορικοῦ κριτηρίου γιὰ τὴν έρμηνεία τοῦ Συντάγματος, βλ. Β. Σκορῆ, Ἡ έρμηνεία τοῦ Συντάγματος τοῦ 1975 μετὰ τὴν ἀναθεώρηση τοῦ 1986, ΔικΠολ., (13 - 14), 1988, σ. 125 - 135.

Δικαιοσύνης»³⁰. 'Η σχετική πρόταση επομένως του 'Υπουργού δέν τόν δεσμεύει νομικά να είναι ελεύθερος να τήν ακολουθήσει ή να μή τήν ακολουθήσει. 'Η 'Ιδια ελευθερία υπάρχει και από τή μεριά του 'Υπουργού, ό όποιος δέν είναι ούτε αυτός νομικά υποχρεωμένος να προσυπογράψει τά διατάγματα που επιθυμεί ό Πρόεδρος τής Δημοκρατίας. Φορέας τής σχετικής άρμοδιότητας είναι, κατά τήν 'Ιδια πάντα αντίληψη, τó σύνθετο όργανο Πρόεδρος Δημοκρατίας - 'Υπουργός. Οί θελήσεις τών δύο αυτών προσώπων πρέπει να συμπέσουν για να έκδοθει τó διάταγμα τής χάσης. Κάθε μέλος όμως του σύνθετου αυτού όργάνου δικαιούται να ενεργήσει με διακριτική εϋχέρεια : «ούτε ό Πρόεδρος τής Δημοκρατίας μπορεί να υποχρεώσει τόν 'Υπουργό Δικαιοσύνης να υποβάλει «πρόταση» άπονομής χάσης ούτε ό 'Υπουργός Δικαιοσύνης τόν Πρόεδρο τής Δημοκρατίας να συγκατατεθεί στην άπονομή χάσης που του προτείνει»³¹.

Κατά τήν άποψη αυτή, ή κρίση που ένδεχομένως θα προκληθεί στις σχέσεις τών δύο φορέων τής έκτελεστικής εξουσίας από τήν τυχόν άρνηση του Προέδρου να υπογράψει τó διάταγμα, καθώς και οι επιπτώσεις που τυχόν θα έχει ή κρίση στην όμαλή λειτουργία του πολιτεύματος είναι ένα άλλο θέμα (sic) που δέν ενδιαφέρει τήν έρμηνεία τής διάταξης. 'Η έν λόγω τοποθέτηση, που είναι συνέπεια μιās δογματικής θετικιστικής προσέγγισης του Συντάγματος και άνησε, ως μεθοδολογικό ρεύμα στις άρχες κυρίως του αιώνα, έχει σαν συνέπεια τó στεγανό διαχωρισμό τής συνταγματικής ρύθμισης από τήν πολιτική πραγματικότητα³². «'Η όμαλή λειτουργία του πολιτεύματος», ή «άγαστη συνεργασία κυβέρνησης - Προέδρου», ή «κυβερνητική κρίση» ή ή «κυβερνητική σταθερότητα» και άλλα παρόμοια στοιχεία τής συνταγματικής πραγματικότητας δέν είναι δυνατόν κατά τή θεώρηση αυτή να επηρεάζουν τή συνταγματική έρμηνεία ούτε να τήν καθοδηγούν, ως έρμηνευτικά κριτήρια, στην άνεύρεση τής όρθότερης λύσης. 'Η νομική έρμηνεία όφείλει, για τó ρεύμα αυτό, να άδιαφορεί για τις πολιτικές συνέπειες τών προτάσεων της, καθώς και για τις επιπτώσεις από τήν άποδοχή τής μιās ή τής άλλης έρμηνευτικής έκδοχής στη λειτουργία του πολιτεύματος.

Δέν νομίζω πως χρειάζονται επιχειρήματα για να καταδειχτεί πόσο κοντόφθαλμη, έξωπραγματική και επικίνδυνη για τή λειτουργία του πολιτεύματος είναι ή υιοθέτηση τής στενής γραμματικής έρμηνείας στην περίπτωση του άρθρου 47 παρ. 1 Σ. Τα νομικά και πολιτικά άδιέξοδά της είναι προφανή : ή ουνεπής έφαρμογή της δέν άντιστρατεύεται άπλώς θεμελιώδεις

30. 'Α π. Παπαλάμπρου, 'Η άπονομή χάσης και ό ρόλος του Προέδρου τής Δημοκρατίας στο κοινοβουλευτικό σύστημα, ΤοΣ 1989, σ. 226 - 245 (226).

31. 'Α π. Παπαλάμπρου, ό.π., σ. 245.

32. Βλ. σχετικά Άντ. Μανιτάκη, Κρίση και κριτική μεθόδων στο συνταγματικό δίκαιο, Σύμμεικτα Φ. Βεγλερή, 1988, σ. 585 - 601.

ἀρχές τοῦ πολιτεύματος, ἀλλὰ ὀδηγεῖ σέ κυβερνητικές κρίσεις, πὲ παραιτή-
σεις Ὑπουργῶν ἢ καὶ σὲ πρόωρες ἐκλογές, ἂν ὁ Πρόεδρος ἀρνηθεῖ νὰ ὑπο-
γράψει καὶ ἐμμείνει στὴν ἄρνησή του καὶ ἡ κυβέρνηση θεωρήσει τὴν ἄρνηση
πολιτικὴ πρόκληση γιὰ τὴν ἔδρα, ὅσο ἀπίθανη καὶ ἂν φαίνεται παρόμοια
ὑπόθεση.

Σὲ ἀνάλογα ἀδιέξοδα ὀδηγεῖ ὅμως καὶ ἡ υἱοθέτηση τῆς ἱστορικῆς (ὑ-
ποκειμενικῆς) ἐρμηνείας, ἢ ἀναζήτηση δηλαδὴ τῆς βούλησης τοῦ ἱστορικοῦ
νομοθέτη καὶ ἡ ἀνακάλυψη τῶν προθέσεων τῶν συντακτῶν τοῦ συντάγματος.
Ἡ προσέγγιση αὐτὴ ἀντιλαμβάνεται τὸ δικαίωμα τοῦ Προέδρου ὅπως τὴν
ἐποχὴ τῆς ἀπόλυτης μοναρχίας ποὺ καθιερώθηκε, σὰν ἓνα προνόμιο ἢ προ-
σωπικὸ δικαίωμα τοῦ ἡγεμόνα, ὁ ὁποῖος τὸ ἀσκεῖ ἀδέσμευτα καὶ ἀνεξέλεγκτα,
χωρὶς νὰ ὑπόκειται σὲ νομικὲς ἢ δεοντολογικὲς δεσμεύσεις. Ὡς ἀρχηγὸς
τοῦ κράτους, ὁ Πρόεδρος τῆς Δημοκρατίας κρίνει καὶ ἀποφασίζει καὶ αὐτὸς
κυριαρχικὰ γιὰ τὴν ἀπονομὴ ἢ ὄχι χάρις, ὅπως ἀποφάσιζε μερικοὺς αἰῶνες
πρὶν ὁ ἀπόλυτος μονάρχης ἀσκώντας τὸ δικαίωμα ζωῆς ἢ θανάτου ποὺ εἶχε
ἐπὶ τῶν ὑπηκόων του. Ἡ πρόταση τοῦ Ὑπουργοῦ του δὲν βαρύνει στὴν προ-
κειμένη περίπτωση περισσότερο ἀπὸ τὴ γνώμη ἑνὸς ὁποιοῦδήποτε διοικη-
τικοῦ ὀργάνου.

Εἶναι προφανὲς ὅτι παρόμοια ἐρμηνευτικὴ ἐκδοχὴ γιὰ τὸ δικαίωμα τοῦ
Προέδρου νὰ ἀπονέμει χάρις ἀντιφάσκει μὲ τὸν κοινοβουλευτικὸ χαρακτήρα
τοῦ πολιτεύματος καὶ οὐσιαστικὰ ἀποδυναμώνει τὴν ἀρχὴ τοῦ πολιτικῶ ἀ-
νεύθυνου τοῦ ἀρχηγοῦ τοῦ κράτους. Διότι ἡ ὑποχρέωση τῆς ὑπουργικῆς προ-
συπογραφῆς ἐπιβεβαιώνει καὶ στὴν περίπτωσιν τοῦ διατάγματος τῆς χάρις
τὴν μετατόπισιν τῆς πολιτικῆς εὐθύνης λήψης τῆς σχετικῆς ἀπόφασης ἀπὸ
τὸν Πρόεδρο τῆς Δημοκρατίας στὴν ὑπεύθυνη πολιτικῶν κυβερνήσιν καὶ στὸν
ἀρμόδιο ὑπουργό³³. Θὰ ἦταν μάλιστα παράλογο τὸ βάρος τῆς εὐθύνης νὰ
τὸ φέρει ὁ ὑπουργός, ἐνῶ τὴν ἀπόφαση νὰ τὴν λαμβάνει οὐσιαστικὰ ὁ Πρό-
εδρος. Θὰ ἔπρεπε τοῦλάχιστον νὰ γινόταν δεκτὸν ὅτι ὁ Πρόεδρος ἐνεργεῖ
μὲν μὲ διακριτικὴ εὐχέρεια, τὴν ὁποία ὅμως ἀσκεῖ στὰ πλαίσια τῆς λειτουρ-
γίας τοῦ κοινοβουλευτικοῦ συστήματος καὶ τοῦ σεβασμοῦ τῆς ἀρχῆς τῆς
λαϊκῆς κυριαρχίας. Ἄντ' αὐτοῦ ἡ ἱστορικὴ ἐρμηνεία ἀπομονώνει τὴ διάτα-
ξιν τοῦ ἀρθροῦ 47 παρ. 1 ἀπὸ τὴς ὑπόλοιπης διατάξεις τοῦ Συντάγματος,
καθὼς καὶ ἀπὸ τὸ συστηματικὸ σύνολο στὸ ὁποῖο ἀνήκει, ἀγνοεῖ τὴς ἀρχές
ποὺ διέπουν τὴς σχέσεις κυβερνήσεως καὶ Προέδρου τῆς Δημοκρατίας καὶ ἀπο-
δίδει στὸν ὄρο «δικαίωμα» ἓνα νόημα ποὺ δὲν συμβιβάζεται μὲ τὴ λογικὴ
τοῦ πολιτεύματος οὔτε μὲ τὴς θεμελιώδεις ἀρχές ποὺ διέπουν τὴ λειτουργία του.

33. Τὴν μετατόπισιν αὐτὴ ὑποστηρίζουν καὶ δικαιολογοῦν οἱ Ν. Ρ. ὠ τ η ς, Ἡ χάρις
στὰ πλαίσια τῆς ἑλληνικῆς ἐνωμῆς τάξης, ΝοΒ 35(1987), 465 - 472, καὶ Π. Φ ο υ ν τ ε -
δ ἄ κ η, Συνταγματικὰ προβλήματα τῆς χάριτος, ΝοΒ 35 (1987), 1714 - 1722.

Ἡ έρμηνεία πού άρμόζει στή συγκεκριμένη περίπτωση καί ταιριάζει περισσότερο άπό κάθε άλλη για τήν άνεύρεση τοῦ νόηματος τῶν συνταγματικῶν διατάξεων εἶναι ἡ λογικο - συστηματική συνδυασμένη με τήν τελολογική. Οἱ δύο αὐτές έρμηνευτικές μέθοδοι άναζητοῦν τὸ νόημα τῆς έρμηνευόμενης διάταξης έντάσσοντάς την κατ' άρχήν σὸ συστηματικὸ σύνολο σὸ ὁποῖο άνήκει ὀργανικά καί συσχετίζοντάς την με άλλες συγγενεῖς διατάξεις³⁴, οἱ ὁποῖες διέπονται άπό κοινές άρχές καί ένιαία λογική, ένῶ παράλληλα ιδιαίτερη βαρύτητα άποδίδεται σὸ σκοπὸ πού εκπληρώνεται με τὴ θέσπιση καί έφαρμογή της. Ἄλλα ἡ έφαρμογή αὐτῶν τῶν μεθόδων κινδυνεύει νά καταλήξει σέ έννοιοκρατικά συμπράσματα, σέ λογικά συνεπεῖς μὲν λύσεις αλλά ξεκομμένες άπό τήν πολιτική πραγματικότητα ἢ σέ λειτουργικὲς μὲν καί έναρμονισμένες με τὴ λογική τοῦ συστήματος προτάσεις, αλλά άναντίστοιχες πρὸς τίς σύγχρονες πραγματικὲς άνάγκες του, άν δέν συνδυαστεῖ με δυναμική καί εξέλικτική θεώρηση. Ὁ στατικὸς χαρακτήρας τους μπορεῖ νά ὑπεροκαστεῖ άν υἱοθετηθεῖ ἡ ιστορικοεξελικτική προσέγγιση³⁵ τοῦ νόηματος τῆς έρμηνευόμενης διάταξης. Δέν πρόκειται για μία νέα έρμηνευτική μέθοδο, αλλά για μία δυναμική έφαρμογή τῶν δύο προηγούμενων μεθόδων : τὸ άρχικὸ νόημα τῆς διάταξης προσαρμόζεται στίς άπαιτήσεις τοῦ ρυθμιζόμενου γεγονότος, καί προσαρμόζεται τὸ περιεχόμενον πού άνταποκρίνεται καλλίτερα στήν ιστορική εξέλιξη τοῦ θεσμοῦ καί στή δυναμική πού ἡ λειτουργία του έγκλείει.

Για νά επανέλθουμε σὸ παράδειγμά μας, ἡ έφαρμογή τῆς ιστορικοεξελικτικῆς έρμηνευτικῆς προσέγγισης ὀδηγεῖ στήν ακόλουθη έρμηνευτική πρόταση : χωρὶς νά θίγεται ὁ πυρήνας τῆς διακριτικῆς εὐχέρειας πού τὸ γράμμα τῆς διάταξης άναγνωρίζει στὸν Πρόεδρο, ὑποτάσσεται ἡ άσκηση τῆς στίς έπιταγές καί στή λογική τοῦ κοινοβουλευτικοῦ συστήματος καί στούς σκοποὺς πού σήμερα μπορεῖ νά έπιτελέσει ὁ θεσμὸς τῆς χάρης.

Εἶναι αλήθεια ὅτι τὸ δικαίωμα τοῦ Προέδρου νά χορηγεῖ χάρη δέν εἶναι δυνατόν νά έρμηνεύεται με τέτοιο τρόπο ὥστε νοηματικά νά καταλήγει σὸ αντίθετό του καί άπό δικαίωμα νά μεταβάλλεται σέ ὑποχρέωση ὑπογραφῆς τοῦ σχετικοῦ προεδρικοῦ διατάγματος. Ἄπό τήν άλλη τὴ μεριά ὅμως δέν συμβιβάζεται με τὸ πραγματικὸ νόημα τῆς διάταξης ἡ αντιμετώπιση τοῦ δικαίωματος αὐτοῦ ὡς έξουσίας προσωπικῆς, τήν ὁποία δύναται ὁ Πρόεδρος νά άσκει ελεύθερα καί νά άποφασίζει κατὰ τὰ προσωπικά του γούστα

34. Σχετικά με τὴ λογικο-ιστορική έρμηνεία, άντι άλλων Ἄρ. Μάνεση, Συνταγματικὸ Δίκαιο, I, 1980, σ. 200 - 201, καί Ν. Παπαντωνίου, Γενικὲς Ἄρχές τοῦ Ἄστικοῦ δικαίου, 1983, σ. 59 - 61.

35. Βλ. σχετικά Ἄντ. Μανιτάκη, Συνταγματικὸ Δίκαιο, I, 1987, σ. 44.

καὶ τὶς δικεῖς του συμπάθειες ἢ ἀντιπάθειες, προτιμήσεις ἢ ἐμπειρίες. Διότι, δὲν πρόκειται γιὰ ἐξουσία ποῦ τοῦ ἀνήκει προσωπικά, ἀλλὰ γιὰ συνταγματικὴ ἀρμοδιότητα ποῦ τείνει στὴν ἐκπλήρωση καθορισμένων ἀπὸ τὸ Σύνταγμα σκοπῶν³⁶.

Ἡ χάρη δὲν εἶναι, στὸ πλαίσιο τοῦ ἰσχύοντος Συντάγματος, ἀπλῶς ἓνα δικαίωμα τοῦ Προέδρου, ἀλλὰ καὶ ἓνας θεσμὸς τῆς προεδρευόμενης κοινοβουλευτικῆς Δημοκρατίας. Ἡ διπλὴ αὐτὴ θεώρησή της ἐπιδρᾷ στὴ φυσιογνωμία της, ἢ ὁποῖα φέρνει ἔντονα τὰ χαρακτηριστικὰ δημόσιου λειτουργήματος ποῦ ἐπιτελεῖται ἀπὸ τὸν ἀρχηγὸ τοῦ κράτους γιὰ τὴν ἐξυπηρέτηση σκοπῶν δημοσίου συμφέροντος³⁷. Μὲ αὐτὴ τὴν ἔννοια, ὁ Πρόεδρος τῆς Δημοκρατίας ὀφείλει νὰ ἀσκεῖ τὴν κρατικὴ αὐτὴ λειτουργία στὸ πλαίσιο τοῦ ἰσχύοντος κοινοβουλευτικοῦ συστήματος, σεβόμενος τὴν ἀρχὴ τῆς λαϊκῆς κυριαρχίας καὶ ἐκείνη τῆς ἀξίας τοῦ ἀνθρώπου.

Ἡ δέσμευση ποῦ πηγάζει ἀπὸ τὴν κοινοβουλευτικὴ ἀρχὴ καὶ πιὸ συγκεκριμένα ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ πολιτικὰ ἀνεύθυνου τοῦ ἀρχηγοῦ τοῦ κράτους, ἀναγκάζει τὸν Πρόεδρο νὰ δρᾷ ἀπὸ κοινοῦ μὲ τὴν κυβέρνησις καὶ νὰ μὴ ἀπορρίπτει τὶς προτάσεις τοῦ Ὑπουργοῦ Δικαιοσύνης, σχετικὰ μὲ τὴν ἀπονομὴ χάρης, εἴτε εἶναι θετικὲς εἴτε εἶναι ἀρνητικὲς, παρὰ μόνον ὅταν ὑπάρχουν κατὰ τὴν κρίση του λόγοι σοβαροί, ἀνθρωπιστικοὶ ἢ σωφρονιστικῆς πολιτικῆς³⁸, ποῦ νὰ δικαιολογοῦν τὴν διαφοροποίησή του ἀπὸ τὴν πρόταση τοῦ Ὑπουργοῦ ἢ ἀπὸ τὴν γνώμη τοῦ συμβουλίου χαρίτων. Δικαιοῦται βέβαια νὰ ἔχει προσωπικὴ ἀποψη γιὰ τὴν ἀπονομὴ χάρης καὶ νὰ μὴ ἀκολουθεῖ τὶς προτάσεις τῶν ἀρμοδίων ὀργάνων. Δικαιοῦται ἀκόμη, ἐφ' ὅσον τὸ ἐπιθυμεῖ, νὰ ἀκολουθεῖ ἐπιεικέστερη ἢ αὐστηρότερη ἀπὸ τὸ ὑπουργεῖο δικαιοσύνης πολιτικὴ στὸ συγκεκριμένο θέμα. Δικαιοῦται τέλος νὰ μελετᾷ φακέλλους, ἐφ' ὅσον θέλει, καὶ νὰ ἐκτιμᾷ ἢ νὰ σταθμίζει διαφοροτικὰ τὰ δεδομένα κάθε ὑπόθεσης. Εἶναι γεγονὸς ἐξᾴλλου ὅτι ἡ ἐξουσία ποῦ τοῦ ἔχει ἀπονεμηθεῖ ἀπὸ τὸ Σύνταγμα δὲν εἶναι ἀπὸ τὶς καλούμενες ὀνομαστικὲς ἢ τυπικὲς, ὅπως εἶναι ἡ ἐκδοσις ἐκτελεστικῶν διαταγμάτων, ὁ διορισμὸς δημοσίων ὑπαλλήλων, ἡ κήρυξις πολέμου ἢ ἡ ἀρχηγία τῶν ἐνόπλων δυνάμεων, ἀλλὰ πρόκειται γιὰ οὐσιαστικὴ καὶ προσωπικὴ προεδρικὴ ἀρμοδιότητα³⁹ — ἀπὸ τὶς ἐλάχιστες ποῦ τοῦ ἔχουν ἀπομείνει — τὴν ὁποῖα ὁ φορέας της ἀσκεῖ πράγματι μὲ διακριτικὴ εὐχέρεια, ἀνάλογα μὲ τὴν κρίση ποῦ διαμορφώνει ὁ ἴδιος μὲ βάση τὴν αἴτησις τοῦ φυλακισμένου, τὴν πρότασις τοῦ Ὑπουργοῦ καὶ τὴν γνώμη τοῦ συμβουλίου χαρίτων. Ἡ

36. Βλ. Ν. Ρώτης, ὅ.π., σ. 469, καὶ Π. Φουντεδάκης, ὅ.π., 1717.

37. Βλ. Π. Φουντεδάκης, ὅ.π., σ. 1717.

38. Ν. Ρώτης, ὅ.π., σ. 470.

39. Βλ. Ἀντ. Παντελής, Μία συνθήκη τοῦ πολιτεύματος: Ἡ ἀπόφασις ἀπονομῆς χάρης, ΤοΣ 1987, 23 - 43 (38 - 39), ἀντίθετη ἢ Π. Φουντεδάκης, ὅ.π., σ. 1719.

κρίση όμως του Προέδρου της Δημοκρατίας — ως τὸ ἐπαναλάβουμε — δὲν εἶναι οὔτε μπορεῖ νὰ φαίνεται αὐθαίρετη, ἐκδηλώνεται στὰ πλαίσια τοῦ προαναφέραμε καὶ τὰ ὁποῖα καθορίζονται ἀπὸ τὸ Σύνταγμα καὶ τὶς ἀρχὲς τοῦ διέπουν τὸ πολίτευμα.

Ἡ δευτέρη συνταγματικὴ προδικαγραφὴ τοῦ ὀριοθετεῖ τὴ διακριτικὴ εὐχέρεια τοῦ Προέδρου ἀπορρέει ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς λαϊκῆς κυριαρχίας καὶ ὑποχρεώνει τὸν ἀρχηγὸ τοῦ κράτους νὰ λαμβάνει σοβαρὰ ὑπόψη τοῦ τις ἀντιδράσεις τῆς κοινῆς γνώμης, τῆ συλλογικῆ κοινωνικῆ συνείδηση καὶ τὶς ἀντιλήψεις τοῦ ἐπικρατοῦν σὲ μία δεδομένη στιγμή στὴν κοινωνία. Ἡ κοινὴ γνώμη δὲν εἶναι ἐξωσυνταγματικὸ μέγεθος, ἀλλὰ στοιχεῖο τῆς συνταγματικῆς πραγματικότητος τοῦ μπορεῖ νὰ ἀποτελέσει πολύτιμο ἐρμηνευτικὸ ὁδηγὸ τῶν συνταγματικῶν διατάξεων, ἀλλὰ καὶ θεμιτὸ μέσο ἔμμεσου ἐλέγχου τῶν πράξεων ἢ παραλείψεων τοῦ Προέδρου τῆς Δημοκρατίας. Ὁ Πρόεδρος τῆς Δημοκρατίας εἶναι μὲν θεσμικὰ ἀνεύθυνος καὶ δὲν λογοδοτεῖ σὲ κανένα ὄργανο γιὰ τὶς πράξεις του, ὑπόκειται ὅμως, ὅπως κάθε ὄργανο ἀντιπροσωπευτικὸ, στὸν ἐλεγχὸ τῆς κοινῆς γνώμης. Εἶναι φορέας δηλαδὴ μιᾶς ἀτυπῆς καὶ διάχυτης ἠθικοπολιτικῆς εὐθύνης⁴⁰ ἀπέναντι στὸ λαὸ καὶ στὴν κοινὴ γνώμη, ἀπέναντι στὴν ὁποία δὲν εἶναι βέβαια ὑπεύθυνος θεσμικὰ, γίνεται ὅμως κοινωνῶς τῶν κρίσεων καὶ ἐπικρίσεων τοῦ ἀπευθύνονται γιὰ τὶς πράξεις ἢ παραλείψεις του καὶ ἀναγκάζεται συχνὰ νὰ ἐπικοινωνεῖ μαζί της μὲ δηλώσεις ἢ ἀνακοινώσεις στὰ μέσα μαζικῆς ἐνημέρωσης. Οἱ ἀντιδράσεις καὶ ἡ εὐαισθησία τοῦ δείχνει γιὰ ὀρισμένα θέματα ἢ κοινὴ γνώμη γίνονται μέτρο στάθμισης καὶ δημοκρατικῆς ἀξιολόγησης τῶν ἀποφάσεών του.

Τελευταῖος ἐρμηνευτικὸς ὁδηγὸς τοῦ τρόπου ἄσκησης ἀπὸ τὸν Πρόεδρο τῆς Δημοκρατίας τῆς διακριτικῆς του εὐχέρειας, κατὰ τὴν ἀπονομὴ χάρης, εἶναι ὁ σεβασμὸς τῆς ἀξίας τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ χάρη εἶναι ἓνας θεσμὸς τοῦ θεμελιώνεται στὴν ἰδέα τῆς ἐπιείκειας καὶ ἐφαρμόζει στὴν πράξη τὶς ἀνθρωπιστικὲς ἀντιλήψεις περὶ μετὰ μείλειας καὶ συγνώμης. Ἀποβλέπει νὰ διορθώσει τὰ λάθη τῆς ἀνθρώπινης δικαιοσύνης, νὰ ἄρει τὶς ἀτέλειες τοῦ νόμου, νὰ ἀμβλύνει τὴν σκληρὴ καὶ ἀπρόσωπη ἐφαρμογὴ τοῦ προσαρμόζοντας τὸ δίκαιο σὲ τὶς περιστάσεις τῆς συγκεκριμένης ὑπόθεσης καὶ στὴν προσωπικότητα τοῦ δράστη καὶ ἐπιδεικνύοντας κατανόηση καὶ ἐπιείκεια σ' αὐτοὺς τοῦ ἐγκλημάτησαν καὶ τιμωρήθηκαν αὐστηρὰ ἢ ἄδικα γιὰ τὸ κκκὸ τοῦ ἐπραξαν. Ἀπὸ σωφρονιστικὴ ἀποψη ἡ χάρη ἐναρμονίζεται μὲ τὴ σύγχρονη πολιτικὴ ἀπάλυνσης καὶ ἐξατομίκευσης τῶν ποινῶν: ποινὴ ἀνάλογη μὲ τὸ ἐγκλημα, τὶς περιστάσεις τοῦ τελέστηκε

40. Βλ. Ἄντ. Μανιτάκη, Συνταγματικὴ ὕβρις τὸ ὄχι τοῦ Προέδρου, ἐφ. «Ἐλευθεροτυπία» 13.2.1987.

και την προσωπικότητα του δράστη⁴¹.

Η πολιτεία απανόμενος χάρη έπιτελεί λοιπόν λειτουργία συγχώρεσης. Γι' αυτό, αν έξεταστεί ο θεσμός από την όπτική γωνία του σκοπού ή της άποστολής που έπιτελεί, θα πρέπει να ένταχθεί και να αποτελέσει μέρος της άσκησης σωφρονιστικής πολιτικής από το κράτος. Η άπόφαση άρα του Προέδρου της Δημοκρατίας για την άπονομή χάρης δέν άποτελεί πράξη μεγαλοθυμίας του άρχοντα ούτε έκδήλωση προσωπικής ευνοίας, αλλά άπόφαση σκοπιμότητας και μέσο κοινωνικής πολιτικής που έντάσσεται και λειτουργεί μέσα σ' ένα πλέγμα μέτρων σωφρονιστικής πολιτικής που καθορίζεται και εφαρμόζεται από την υπεύθυνη πολιτικά κυβέρνηση.

Δέν είναι επομένως τόσο άπλή ούτε τόσο μονοσήμαντη ή έρμηνεία του άρθρου 47 παρ. 1 Σ, όσο τουλάχιστον αφήνει να έννοηθεί ή γραμματική έρμηνεία του και ή δογματική θετικιστική προσέγγισή του. Η έρμηνεία των συνταγματικών διατάξεων είναι ένα σύνθετο πρόβλημα και άπαιτεί άναγωγή τόσο στις θεμελιώδεις άρχές που διέπουν το πολίτευμα και συνέχουν τη λειτουργία του, όσο και στους σκοπούς που έπιτελεί ή εφαρμογή κάθε συνταγματικής διάταξης. Η λογική αυτή διαδικασία συντελείται όμως σε μία συνταγματική τάξη, το νόημα της όποιας διαρκώς εξελίσσεται και όφείλει να προσαρμόζεται στις πραγματικές άπαιτήσεις των ρυθμιζόμενων σχέσεων. Ο έρμηνευτής ή ο εφαρμοστής του Συντάγματος δέν δικαιούται να άγνοεί τις συνέπειες της έρμηνευτικής του πρότασης ή της άπόφασης στην όμαλή εξέλιξη της συνταγματικής ζωής, ούτε να άδιαφορεί για τις έπιπτώσεις που θα έχει, έστω και μία μεμονώμένη άπόφαση, στη λειτουργία του κοινοβουλευτικού συστήματος και στην ίσορροπία των συνταγματικών θεσμών. Καθήκον του δέν είναι ή τυπική και άφηρημένη έρμηνεία ή εφαρμογή των συνταγματικών διατάξεων, αλλά ή ύπαγωγή στο συνταγματικό κανόνα μιας άντιφατικής, πολύπλοκης και ζωντανής πραγματικότητας.

Η έξελικτική έρμηνεία αποβλέπει στη δυναμική άνακατασκευή του νοήματος της έρμηνευτέας διάταξης με βάση τις ιδέες και τις άπαιτήσεις της εποχής που εφαρμόζεται. Άποτελεί την άναγκαία λογική συνέπεια του πρακτικού σκοπού της νομικής έπιστήμης γενικότερα και της συνταγματικής έρμηνείας ειδικότερα.

Σκοπός του Συνταγματικού Δικαίου δέν είναι ή άφηρημένη έξυπνότητα της ιδέας της πολιτικής έλευθερίας, αλλά ή εիրηνική μέσα από άντικειμενικές διαδικασίες επίλυση των κοινωνικών συγκρούσεων και πολιτικών άνταγωνισμών και ή διασφάλιση νόμιμης και νομιμοποιημένης άσκησης της έ-

41. Για όλα αυτά και τη σημερινή λειτουργία της χάρης στα κοινοβουλευτικά συστήματα, βλ. την έμπεριστατωμένη μελέτη του X. P r é t o t, Le Pouvoir de faire grâce, Revue du droit public, 1983, σ. 1525 - 1569, και M. D e l m a s - M a r t y, Le flou du droit, P.U.F., Paris 1986.

ξουσίας καθώς και ασφαλούς διεκδίκησης τών δικαιωμάτων και ελευθεριών. Ο πρακτικός αυτός προσανατολισμός του Συνταγματικού Δικαίου δέν εύνοει άνοιγματα σέ μετανομικές αναζητήσεις, δικαιολογεί αντίθετα μιá συνεχή έπαφή με τή ζωντανή και ρέουσα πραγματικότητα και μιάν άδιάκοπη επικοινωνία με τις ιδέες και τις επιδιώξεις τών πρωταγωνιστών τής πολιτικής ζωής.

VI. Η έρμηνευτική άξία τής συνταγματικής πρακτικής.

Άλλά τó κρίσιμο ζήτημα τής συνταγματικής έρμηνείας, πού περικλείει όλα τά άλλα και φωτίζει και τó συγκεκριμένο ζήτημα πού μās άπασχολεί, συνδέεται με τόν ιστορικό της χαρακτήρα. Η σχέση τής πολιτικής με τή νομική έρμηνεία δέν μπορεί ν' άπαντηθεί με τρόπο γενικό και άφηρημένο, συναρτάται με τή συνταγματική ιστορία κάθε χώρας, με τήν πολιτική της παράδοση και τις λειτουργίες του κράτους.

Δέν είναι ταυτόσημες οι σχέσεις «πολιτικής» και «Δικαίου» στη Γαλλία, στη Γερμανία και στην Ελλάδα, ούτε ήταν οι ίδιες τόν 19ο αιώνα και σήμερα πού μεσουρανεί τó κράτος πρόνοιας και λειτουργεί τó πολιτικό σύστημα τής πλουραλιστικής δημοκρατίας.

Στη Γαλλία, ή νομική σημασία τής διακήρυξης τών δικαιωμάτων του ανθρώπου και του πολίτη ανακαλύφθηκε, ως γνωστόν, σχετικά πρόσφατα ⁴², υπό τó κράτος τής V Γαλλικής Δημοκρατίας και ιδίως μετά τή διεύρυνση τών άρμοδιοτήτων του Συνταγματικού Συμβουλίου. Η έρμηνεία του Συντάγματος άρχισε νά άπασχολεί τή γαλλική συνταγματική θεωρία, ως ξεχωριστό πρόβλημα, παιν άπό λίγα μόλις χρόνια με άφορμή κυρίως τή νομολογία του Συνταγματικού Συμβουλίου ⁴³. Η ιδέα του Συντάγματος ως νομικού κειμένου αναστηλώθηκε και μαζί της ένδυναμώθηκε ή κανονιστική του έμβέλεια. Οι Γάλλοι αντιλαμβάνονταν τó Σύνταγμα μέχρι πρόσφατα περισσότερο σαν συνθήκη πολιτική, σαν χάρτη καταστατικό παρά σαν υπέρτατο νόμο του κράτους.

Στη Γερμανία, αντίθετα, είχε καλλιεργηθεί άπό τά τέλη του 19ου αιώνα ή τις άρχές του 20ου, παράλληλα με τή νομική θεώρηση του Κράτους, ή ιδέα τής νομικής σημασίας του Συντάγματος, τó όποιο αντιμετωπιζόταν σαν θεμέλιο νομικό και πράξη καταστατική του Κράτους.

Σε χώρες έξάλλου με μειωμένη τήν κανονιστική λειτουργία του Συντά-

42. H. Oberdorff, A propos de l'actualité juridique de la Déclaration de 1789, R.D.P., 1989, σ. 665 - 684.

43. Η σημασία τής νομολογίας του είναι ήδη τόσο μεγάλη, ώστε άποτελεί αντικείμενο ξεχωριστού μαθήματος στις νομικές σχολές τής Γαλλίας, βλ. μεταξύ άλλων D. Turpin, Contentieux Constitutionnel, Paris, PUF, 1986.

γματος, όπως ή Γαλλία, ή συνταγματική πρακτική αποκτά ξεχωριστή σημασία, διότι είναι ή μόνη δυνατή έρμηνεία τοῦ Συντάγματος⁴⁴. Τά άμεσα όργανα τοῦ κράτους έρμηνεύουν στην περίπτωση αυτή το Σύνταγμα εφαρμόζοντάς το. Η έρμηνεία, π.χ., τών οργανικών διατάξεων, προκύπτει, αναδύεται από τή συνταγματική πρακτική, ή άκριβέστερα έμπεριέχεται σ' αυτήν. Διότι με τήν συνταγματική πρακτική, που αποτελεί έμπρακτη έρμηνεία, δέν διατυπώνεται έρμηνευτικός κανόνας, εφαρμόζεται, χωρίς να δηλώνεται, μιá έρμηνευτική έκδοχή. Γι' αυτό και ή δραστηριότητα αυτή δέν μπορεί να έξομοιωθεϊ με τή δικαστική έρμηνεία, τής λείπει ή δικαιοδοτική έκφορα και απόφαση, αφού δέν τέμνει διαφορά ούτε όρίζει τι δέν να ισχύει ως δίκαιο στη συγκεκριμένη περίπτωση. Στερείται δηλαδή δεοντολογικῆς ύφης. Αποτελεϊ όμως πολύτιμο όδηγό, ως επαναλαμβανόμενο προηγούμενο⁴⁵, για τήν έρμηνεία τῆς εφαρμοζομένης διάταξης.

Σε μία τέτοια συνταγματική τάξη ή έρμηνεία τών οργανωτικών διατάξεων τοῦ Συντάγματος είναι προεχόντως πολιτική, διότι γίνεται με όρους συσχετισμοῦ δυνάμεων από τά όργανα που είναι έπιφορτισμένα να εφαρμόσουν και όχι να έρμηνεύσουν το Σύνταγμα. Κατ' έξοχήν πολιτική είναι ή κοινοβουλευτική έρμηνεία τοῦ Συντάγματος, αυτήν που υποδηλώνει το Κοινοβούλιο ψηφίζοντας τούς νόμους και έξειδικεύοντας

44. J. Boulais, Les limites du droit constitutionnel, Revue internationale de droit comparé, 1986, σ. 601 - 610.

45. Η συνταγματική πρακτική στοιχειοθετεί αξιολογήσιμο συνταγματικό μέγεθος, όταν έχει κάποια διάρκεια και δέν αποτελεί ένα μεμονωμένο περιστατικό. Η πρακτική που μετράει είναι αυτή που επαναλαμβάνεται. Έπειδή όμως ή πρακτική εντάσσεται στην κατηγορία τοῦ «πραγματικοῦ γεγονότος» ή τῆς «πράξης» στερείται νομικῆς όχι όμως και αξίας πολιτικῆς. Γι' αυτό και μπορεί να ανατραπεί ή να διακοπεί και να επακολουθήσει μιάν άλλη πρακτική στο πλαίσιο τῆς ίδιας συνταγματικῆς ρύθμισης. Η αλλαγή αυτή ενδέχεται ώστόσο να προκαλέσει αντιδράσεις στην κοινή γνώμη και να απαιτήσει εξηγήσεις. Η κύρωση όμως τῆς απομάκρυνσης από τήν παλαιά πρακτική θα είναι πολιτική και όχι νομική. Η συνταγματική πρακτική συντελεϊται συνήθως στα πλαίσια τοῦ Συντάγματος, ενδέχεται όμως και να τὰ υπερβαίνει και να καταλήγει άκόμη και σε παραβίασή τους. Για τή σημασία τῆς συνταγματικῆς πρακτικῆς βλ. Ph. Ardant, Institutions politiques et Droit constitutionnel, Paris, L.G.D.J., 1989, σ. 69 - 70, R. Romi, Le Président de la République, interprète de la Constitution, ό.π., σ. 1265 - 1295. Ακόμη γενικότερα, J. Cl. Maestre, «A propos des coutumes et des pratiques constitutionnelles : l'utilité des constitutions», Revue du Droit Public, 1973, σ. 1275 έπ. και από τήν πρόσφατη έλληνική βιβλιογραφία, Ε. Βενιζέλου, Συνταγματική πρακτική, Μία αυτότελης έννοια, «Μελέτες Συνταγματικοῦ Δικαίου», Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 1988, σ. 97 - 116, και Μ. Δαρζέντα, Έρμηνεία, πραγμάτωση και άμεση από το Συμβούλιο Έπικρατείας εφαρμογή τοῦ Συντάγματος, ΝοΒ 1989, σ. 401 - 409.

τις έπιταγές του Συντάγματος, ή όταν καλείται κατά τον κανονισμό της Βουλής να άποφανθεί για την άντισυνταγματικότητα νομοσχεδίου. Η έρμηνεία είναι πολιτική διότι το όργανο που την επιλέγει, επιβάλλει τη δική του αντίληψη για το Σύνταγμα έκμεταλλευόμενο την έξουσία που του παρέχει ή θέση που κατέχει. Χαρακτηριστικό παράδειγμα πολιτικής έρμηνείας του Συντάγματος ή κοινοβουλευτική πρακτική που άκολούθησαν οι ΠτΔ κατά τη δεκάχρονη έφαρμογή του Συντάγματος του 1975. Η κοινοβουλευτική άνάγνωση ενός Συντάγματος που καθιέρωνε τις καλούμενες «ύπερεξουσίες» του Προέδρου, μπορεί να μην έχει τη δύναμη της «έομηνείας» ενός συνταγματικού δικαστηρίου, δημιούργησε όμως συνταγματικό προηγούμενο, που καθιέρωσε και δικαιολόγησε μία πρακτική που δύσκολα μπορούσε πολιτικά να άνατραπεί, και έν πάση περιπτώσει συγκροτούσε έναν πολύτιμο έρμηνευτικό οδηγό. Άποτελοΰσε άρα κριτήριο έρμηνείας του Συντάγματος. Το κριτήριο αυτό δεν ήταν έξωσυνταγματικό, αλλά στοιχείο της συνταγματικής πραγματικότητας, δηλαδή της πολιτικής πραγματικότητας όπως διαμορφωνόταν ρυθμιζόμενη από το Σύνταγμα, ή με άλλες λέξεις, στοιχείο του πολιτεύματος όπως πραγματικά λειτουργούσε υπό την σκέπη του τυπικού Συντάγματος.

Άν και σημαντική παράμετρος έρμηνείας των όργανωτικών διατάξεων του Συντάγματος, δεν άποβαίνει έντούτοις ούτε καθιερώνεται ή συνταγματική πρακτική ως κριτήριο όρθης έρμηνείας των επίμαχων διατάξεων, παρά μόνο έφόσον συντείνει στην εύρυθμη και όμαλή λειτουργία του πολιτεύματος και πραγματώνει μίαν έναρμονισμένη έφαρμογή του Συντάγματος, που συναντά τη συναίνεση των υποκειμένων που εμπλέκονται σ' αυτήν. Μία πρακτική μεμονωμένη που έχει διχάσει τους πολιτειακούς παράγοντες, έχει προκαλέσει όξύτατες άμφισβητήσεις και διαφωνίες στη θεωρία — όπως συνέβη π.χ. με τη συμμετοχή του άναπληρωτή Προέδρου της Δημοκρατίας στην έκλογή Προέδρου της Δημοκρατίας, τη γνωστή ως «ψήφο Άλευρά» — δεν άποτελεί παρά ένα προηγούμενο με μειωμένη έρμηνευτική αξία.

Άντίθετα, ή κοινοβουλευτική πρακτική που επικράτησε υπό την ίσχύ του Συντάγματος του 1975, παρά τις προεδρικές ύπερεξουσίες και τη συνταγματική δυνατότητα που είχε ό ΠτΔ να άκολουθήσει μίαν άλλη πρακτική, είχε ιδιαίτερη έρμηνευτική βαρύτητα και διαμόρφωσε έναν άσφαλή έρμηνευτικό οδηγό των επίμαχων διατάξεων, έπειδή έβρισκε πλήρη δικαίωση στην πράξη και γινόταν άποδεκτή από το σύνολο σχεδόν του πολιτικού κόσμου και από την κοινή γνώμη.

Η πολιτική άποδυνάμωση έπομένως των προεδρικών ύπερεξουσιών ήταν το άποτέλεσμα μίας πολιτικής άναγκαιότητας, ή όποία επικυρώθηκε όμως

ἀπὸ μία πρακτικὴ τῶν φορέων τῆς προεδρικῆς ἐξουσίας, πού θεμελιώθηκε λογικὰ καὶ δικαιολογήθηκε νομικὰ ἀπὸ μία συνειδητὴ «κοινοβουλευτικὴ ἀνάγκωσι» τοῦ Συντάγματος καὶ μία οὐστοιχὴ ὑποτίμησι τοῦ κανονιστικοῦ περιεχομένου τῶν συνταγματικῶν διατάξεων πού ἀναγνώριζαν αὐξημένες ἀρμεδιότητες στὸν Πρόεδρο τῆς Δημοκρατίας.

Ἡ κοινοβουλευτικὴ λειτουργία τοῦ Πολιτεύματος τὴν πρώτη δεκαετία ἐφαρμογῆς τοῦ Συντάγματος ἐπιβλήθηκε, εἶναι ἀλήθεια, ἀπ' ἓναν εὐνοϊκὸ γιὰ τὸν κοινοβουλευτισμὸ συσχετισμὸ δυνάμεων, καὶ στηρίχθηκε στὸ «πραγματικὸ γεγονὸς» τῆς διαμόρφωσις συμπαγῶν μονοκομματικῶν κυβερνητικῶν πλειοψηφιῶν, οἱ ὁποῖες δὲν ἐπέτρεπαν τὴν ἀνάπτυξη μίας ἄλλης συνταγματικῆς πρακτικῆς. Ἡ πολιτικὴ πραγματικότης ἔχει λειτουργήσει στὴν προκειμένη περίπτωσι σὰν ἀντίβαρο τῆς «προεδρικῆς ροπῆς» τοῦ Συντάγματος καὶ εἶχε ἀναγκάσει τοὺς φορεῖς τῆς προεδρικῆς ἐξουσίας σὲ μία συνταγματικὴ πρακτικὴ πού δὲν ἀνταποκρινόταν μὲν στὶς προθέσει τοῦ συντακτικοῦ νομοθέτη, δὲν συγκρουόταν ὅμως μὲ τοὺς σκοποὺς οὔτε μὲ τὴ συνολικὴ λογικὴ πού διεῖπε τὴ πολιτεία, πού εἶχε ἐγκαθιδρύσει τὸ Σύνταγμα τοῦ 1975. Μία ἐρμηνεία ἐπομένως τῶν ἐπίμαχων διατάξεων πού θὰ ἀνταποκρινόταν στὶς ἀπαιτήσεις τῆς πολιτικῆς πραγματικότητος, ὅπως εἶχε διαμορφωθεῖ ἀπὸ τὴ δικομματικὴ κατὰ βάση διάταξι τῶν κοινοβουλευτικῶν δυνάμεων καὶ τὸν ἀδιατάρακτο πλειοψηφικὸ κοινοβουλευτισμὸ, θὰ ἦταν ἡ πιὸ ἐνδεδειγμένη, ἐφόσον ἦταν ἄλλωστε προσανατολισμένη στὴν ὁμαλὴ λειτουργία τοῦ πολιτεύματος καὶ ἐμπνεόταν ἀπὸ τὶς θεμελιώδει ἀρχὲς τοῦ Συντάγματος.

Δεδικαιολογημένα θὰ διεκδικούσε μάλιστα τὸν τίτλο τῆς ὀρθότερης κατὰ περιεχόμενο ἐρμηνείας⁴⁶.

Ἄ ἔρμηνευτικὸς κανόνας πού ἀναδύεται ἀπὸ τὴν δεκάχρονη ἐφαρμογὴ τῶν ἐπίμαχων συνταγματικῶν διατάξεων διεκδικούσε κανονιστικὴ δύναμη καὶ ἀποτελεσματικὴ ἐπιβολή, ἐπειδὴ γινόταν καθολικὰ ἀποδεκτὸς, ἀναγνωριζόταν ἀπ' ὅλους ὡς ἰσχυρὸς καὶ θεμελιωνόταν λογικὰ στὶς ἀρχὲς καὶ στοὺς σκοποὺς τοῦ Συντάγματος.

Ἡ ἑλληνικὴ ἐννομη τάξι διαθέτει ἀπὸ τὴ στιγμὴ τῆς συγκρότησής της τυπικὸ καὶ αὐστηρὸ Σύνταγμα. Οἱ Ἕλληνες ἀντιλαμβάνονταν τὸ Σύνταγμα ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς Ἐπανάστασις ἤδη, ὡς νόμο τοῦ κράτους μὲ δεσμευτικὴ δύναμη καὶ ὑποχρεωτικὴ ἰσχὺ. Ὁ ἔλεγχος τῆς συνταγματικότητος τῶν νόμων ἐπιβεβαίωσε καὶ ἐνίσχυσε τὴ διαπίστωσι αὐτῆ. Τὸ Σύν-

46. Γιὰ τὸ θέμα Ἀντώνη Μανιτάκη, Ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ πολιτεύματος καὶ οἱ σχέσει Πρόεδρου τῆς Δημοκρατίας καὶ Πρωθυπουργοῦ, ΤοΣ 1982, σ. 370 - 403.

ταγμα ήταν η έγγυση της πολιτικής και ατομικής ελευθερίας τους.

Παρόλο που ούδέποτε άμφισβητήθηκε στην Ελλάδα η δεσμευτική δύναμη του Συντάγματος, η κανονιστική του αξία δέν ήταν ώστόσο ποτέ τόσο διαδεδομένη και τόσο ισχυρή, όσο στη μεταπολιτευτική δημοκρατία. Με το Σύνταγμα του 1975 δέν κατισχύει πλέον όριστικά μόνον η δημοκρατική αρχή, άποκαθίσταται και ολοκληρώνεται η έννοια του κράτους δικαίου και καθιερώνονται θεσμοί κράτους πρόνοιας. Θεσμοποιείται και όργανώνεται ó κοινωνικός και πολιτικός ανταγωνισμός (συλλογικές διαπραγματεύσεις, άπεργία, συνδικαλισμός, κόμματα) κατοχυρώνεται και αναπτύσσεται η ιδεολογική πολυφωνία, δημιουργούονται κόμματα μαζών και στήνονται θεσμοί και διαδικασίες πολιτικής και κοινωνικής ένσωμάτωσης, διευρύνεται η κοινωνική βάση του πολιτικού συστήματος και όργανώνονται τά κοινωνικά συμφέροντα. Οί διαρθρωτικές αυτές μεταβολές στη δομή της κοινωνίας και του κράτους είχαν άμεσες επιπτώσεις στη λειτουργία του Συντάγματος, τις όποιες άλλωστε προκάλεσε πριν κληθεί στη συνέχεια να διευθετήσει. Η συχνή άναγωγή στο Σύνταγμα για την επίλυση πολιτικών, κοινωνικών και ιδιωτικών διαφορών μαρτυρεί τή νομική σημασία του Συντάγματος στις μέρες μας και τροφοδοτεί διαρκώς τή κανονιστική του δύναμη.

VII. Η συνταγματική ερμηνεία ως πολιτική πράξη.

Μπορούμε τώρα άνακεφαλαιώνοντας να επανέλθουμε στο σημείο έκκίνησης, που άποτελεί και τήν άφετηρία του έγχειρήματός μας : στη σημασία και στις συνέπειες για τή συνταγματική ερμηνεία της προερμηνευτικής θεωρίας και της «προκατανόησης του έρμηνευτή».

Η ύπογράμμιση από μία μερίδα της συνταγματικής θεωρίας, λοιπόν, της σημασίας που έχει για τήν έρμηνεία ή «προκατανόηση» του έρμηνευτή, και ó τονισμός συνακόλουθα του πολιτικού χαρακτήρα της συνταγματικής έρμηνείας, χωλαίνει τελικά σ' ένα βασικό σημείο : άντιλαμβάνεται τήν έρμηνεία ως έπιστημολογικό κατά βάση διάβημα και όχι ως πνευματική δραστηριότητα με πρακτικό σκοπό.

Θεωρεί με άλλες λέξεις τήν έρμηνεία ως διαδικασία που άποβλέπει μόνο στο «όρθως κατανοεΐν» και όχι στο «εϋ πράττειν», και βλέπει άρα τή νομική ως έπιστήμη έρμηνευτική που άποσκοπεΐ στην όρθή κατανόηση των νομικών κειμένων και όχι στην υπόδειξη της όρθής πράξεως⁴⁷.

47. Για τήν κριτική της άποψης αυτής, βλέπε κυρίως τó έργο του Π. Σούρλα, Νομοθετική Πολιτική, σ. 219 έπ. και 221 : «Η σύλληψη της νομικής ως καθαρά έρμηνευτικής έπιστήμης, που άποβλέπει μόνο στο όρθως κατανοεΐν και όχι και στο εϋ πράττειν, στηρίζεται σε άνεπαρκή φιλοσοφική σύλληψη και άνακριβή μεθοδολογική θεώρηση της δικαιοδοτικής πράξεως. Η Άριστοτέλεια διάγνωση, ότι η εϋπραξία άποτελεί τόν έμ-